

Chrysomelids, of many species
a different species

9-83

1935

19 AUG 2006

ՀԱԿ. ԶՈՐՅԱՆ

ԱՐՏԱԺԱՏԻ, ՎԱՂԱՐԺԱՊԱՏԻ ՅԵՎ ԴՎԻՆԻ
ՊՐՈԲԼԵՄԸ

(ՄԻ ԽՆԴԻՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՖԵՈԴՈՒԼԻԶՄԻ ՎԱՂ. ՇՐՋԱՆԻՑ)

(ԱՐՏԱՏՊՎԱԾ Ե ԶՄԵՀ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ
I ՀԱՏՈՐԻՑ)

9(47.925)
2-83

ՅԵՐԵՎԱՆ 1985

2-3-

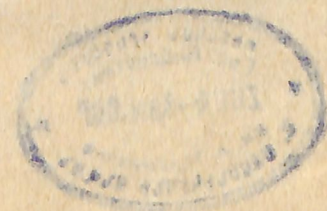
9(47.928)

9- 83

ՀԱՎ. ԶՈՐՏԱՆ

ԱՐՏԱՇԱՏԻ, ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՅԵՎ ԴԼԻՆԻ ՊՐՈԲԼԵՄԸ

(Մի խնդիր պատմական Հայաստանի ճեղքալիզմի վաղ օրջանից)



13 APR 2013

2922



4 24345-59

Համաձայն գոյութիւն ունեցող տեսակետներէ, պատմական Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերութիւններ լորպէս վերջնական ձեւավորման ժամանակաշրջան ցույց ե տրվում Տիգրան 2-րդի և կամ հայ արշակունիների դինաստիայի առաջացման թվականները, այսինքն՝ մեր թվականութիւն առաջին դարի յերկրորդ կեսում կամ մի դար նրանից առաջ*):

Պատմական Հայաստանում ֆեոդալական հասարակարգի վերջնական ձեւավորման խնդիրը սերտորեն կապված ե ֆեոդ. հարաբերութիւնների աստիճանական զարգացման խնդրի լուսաբանման հետ. մի խնդիր, վոր կարող ե հատուկ ուսումնասիրութիւն:

Անհրաժեշտ ե ընդգծել, վոր տոհմային հասարակարգի քայքայման և ֆեոդալական հարաբերութիւնների վերջնական ձեւավորման միջև ընկնում ե փոխանցման յերկար մի ժամանակաշրջան, վորի անտեսումը պատմական հեռանկարի մեջ շփոթութիւն կառաջացներ: Բացի այս, հարկավոր ե նշել նաեւ այն, վոր ֆեոդալիզացիայի պրոցեսը պատմական Հայաստանի տարբեր տերիտորիալ շրջաններում զարգացման տարբեր աստիճանով ե ընթանում: Իրավացի յե Մարկվարտը, յերբ խոսում ե ֆեոդալական հասարակարգի պատմական Հայաստանում հաստատման մասին, շեշտը դնում ե «մասնավորաբար Հայաստանի հարավի» վրա. անհրաժեշտ ե ավելացնել, վոր Հայաստանի միջնաշխարհը ժամանակագրական տեսակետից հաջորդում ե հարավին և հետագա զարգացման ընթացքում կենտրոնական դիրք ե զբաղում:

Յեթե ֆեոդալական հասարակարգի հաստատման ժամանակաշրջանի մասին թուղթիկ ակնարկներ յեղել են, ապա պատմական Հայաստանում վաղ ֆեոդալիզմի տեղութիւն հարցը չի զրվել մինչև այժմ: Ֆեոդալիզմի զարգացման խնդրի պարզաբանման մեջ վեճական դեր ե կատարում քաղաքի զարգացման, քաղաքի և գյուղի միջև առաջացող հակասութիւնների հարցի լուսաբանումը: Քաղաքի զարգացումը ֆեոդալական արտադրատեսակն շահագործման դիւրեկտիկական միասնութիւն մեջ վերցրած, պայմանավորում ե իր հերթին այդ շահագործման չափն ու յեղանակը: Իսկ շահագործման յեղանակն իր արտահայտութիւնն ե գտնում հողային սեփական յերեք աստիճաններում՝ աշխատավճար, արդյունավճար և փողային սեփականութիւն:

*) Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиняна, СПб. 1908. № 406. Jos. Markwart. Südarmenien u. die Tigrisquellen, Wien, 1930 № 56: Համաձայն չենք Ջավախովի այն տեսակետին, վոր Ստրաբոնի ժամանակաշրջանում (առաջին դար) տեսնում ե տոհմային հասարակարգի քայքայման պրոցեսը և իրավացի յե ակադ. Ն. Տ. Մարտ, յերբ առարկում ե Ջավախովի ուսումնասիրութիւն մասին իր գրած քննադատական հոդվածում, վոր տոհմային հասարակարգի քայքայման պրոցեսը սկսվել եր ըստ վաղ ժամանակներում (հմտ. ЖМНП. май, № 200-223):

Ընդունելով վաղ ֆեոդալիզմի, Հայաստանի պայմաններում նախա-
րարական կարգերի լրիվ ձևավորումն առաջին հայ արշակունիների շրջա-
նում, հարց է առաջանում՝ ի՞նչպես է ընթացել այդ ժամանակաշրջանում
քաղաքի աստիճանական զարգացումը: Այս հարցի պարզաբանումը հնա-
րավոր կդարձնի մոտավոր կերպով վերոգրված վաղ ֆեոդալիզմի վերջավո-
րության դարաշրջանը և ֆեոդալիզմի առաջին ետապով պայմանավորվող
հետագա զարգացման ետապի սկզբնավորումը:

Մինչև այժմ տիրապետող կարծիքն այն է, Վոր հայ արշակունիների
դինաստիայի ժամանակաշրջանում (65 — 387 կամ 428 թ. թ.), այսինքն՝
այն ժամանակաշրջանը, վորն ընկնում է ֆեոդալական կարգերի հաստատ-
ման ժամանակաշրջանից անմիջապես հետո, պատմական Հայաստանն ապրել
է քաղաքային կյանքի բուռն զարգացման շրջան*):

Ըստ այդ տեսակետի, հայ արշակունիների դինաստիայի շրջանում
պատմական Հայաստանում գոյություն են ունեցել 9-10 զարգացած քա-
ղաքներ: Այլևի՜ն՝ «50 — 70 տարվա ընթացքում կառուցվել են յերեք խոշոր
քաղաքներ — Արտաշատ կամ Ներոնիա, Մծուրն և Վաղարշապատ»**):

Ստորև մանրամասն քննության կառնենք այն տեսակետը, թե վոր
աստիճանի այդ համապատասխանում է պատմական իրականության: Առ այժմ
նշենք այն, վոր այս տեսակետով է պայմանավորվում Հայաստանի պատ-
մության զարգացման ընթացքի մասին գոյություն ունեցող ավանդական
կոնցեպցիան: Ըստ այդ կոնցեպցիայի՝ Հայաստանի պատմության զարգաց-
ման պրոցեսն ընթացել է անկումային և վերելքային կորագծով: Այսպես՝
սկսած առաջին դարից մինչև 4-րդ դարի 60-ական թվականները՝ վերելք,
4-րդ դարի 60-ական թվականներին՝ խոշոր անկում, 5-րդ և 6-րդ դարերի
թեթև աշխուժացումից հետո, 7-րդ, 8-րդ դարերում անկում, 9-րդ — 11-րդ
դարի առաջին կեսը զարգացման ուժեղ թափ, սրանից հետո մի այնպիսի
անկում, վոր 13-րդ դարին, Լեոյի խոսքով ասած, Հայաստանի ազգաբնակչու-
թյունը «վայրենացման եր քշվում»:

Հայտնի չէ, սակայն վոչ դեռևս հանրածանոթ այն փաստը, վոր ահադ.
Ն. Յա. Մառը, հատկապես Բաղրատունիների մայրաքաղաք Անիում իր գոր-
ծակիցների հետ յերկար տարիների ընթացքում կատարած պեղումների
շնորհիվ հեղաշրջում առաջացրեց Հայաստանի պատմության 11 — 14-րդ դա-
րերի միջև ընկնող ժամանակաշրջանի մասին:

Հայտնի չէ այդ փաստը, սակայն վոչ դեռևս հանրածանոթ, քանի վոր
ֆեոդալական շրջանից ստացված ժառանգությունը ծանր է նստած, մանա-
վանդ, վոր այդ ժառանգության բուրժուական վերամշակումը չէր կարող
իրան զգացնել չտար Հակառակ այն բանին, վոր ահադ. Ն. Յ. Մառը մոտ
յերեսուն տարի առաջ խնդիր էր դնում այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի

*) Ավանդական պատմագրության այդ տեսակետը խտացած ձևով հանդես է յեկել մեր
որերին Լեոյի «БСЭ-ում տպագրած „Армения“ հոդվածում և պրոֆ. Ն. Մանանյանի
«О Торговле и городах древней Армении», Эривань, 1931 ուսումնասիրության մեջ:

**) Проф. Я. А. Манандян. О Торговле и городах древней Армении, էջ 94:

պատմության մասին տիրող կոնցեպցիայի հիմնական վերանայման, մեր
որերի պատմաբաններն ընթանում են մաշված ուղիներով...

Ահադ. Մ. Յա. Մառի և նրա գործակիցների Անիում կատարած աշ-
խատանքները վոչ միայն արժեքավոր են հայ ճարտարապետության և
կուլտուրայի կարևորագույն մի շրջանը լուսաբանելու և հայ ճարտարապե-
տության զարգացման ողակները հայտաբերելու (հիշենք միայն ճարտ.
թ. թորմանյանի Զվարթնոցի տաղանդավոր վերակառուցումն ու Գաղիկի
տաճարը Անիում) այլ և այդ աշխատանքներն արժեքավոր են նրա համար,
վոր նրանք նոր լույս սփռեցին Անիի պատմության վրա, խնդիր դրին
11 — 14-րդ դարերի պատմության գիտական ուսումնասիրության և հիմքից
խարխլեցին ավանդական կոնցեպցիան:

Անիում կատարված պեղումները տիրող կոնցեպցիայի շղթայի վերջին
ողակին հյին վերաբերում: Խնդիր է դրվում՝ վոր աստիճանի պատմական
հիմք ունի կոնցեպցիայի սկզբնավորող ողակը:

Ճիշտ է արդյոք այն պնդումը, թե ֆեոդալական Հայաստանում առա-
ջին և յերկրորդ դարերում ուժեղ տեմպով տեղի չէ ունենում քաղաքների
զարգացումը և չորրորդ դարում մինչև պարսից թագավոր Շապուհ 2-րդի
արշավանքը (363 թ.), արդեն Հայաստանում գոյություն ունեն բազմաթիվ
քաղաքներ: Պատմական իրականության համապատասխանում է այն պն-
դումը, թե 4-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսում է ուժեղ անկումա-
յին շրջան Հայաստանի տնտեսական զարգացման մեջ: Ահա այն հիմնական
խնդիրը, վոր առաջադրում ենք քննել ներկա ուսումնասիրության մեջ:

* *

Նախ նկատենք, վոր տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում խոսված
քաղաքներից վոչ մեկի մասին չունենք նյութական կուլտուրայի տվյալներ.
այդ քաղաքներից դեռ վոչ մեկը պեղման չի յենթարկվել*): Քաղաքների
զարգացման մասին հանված յեղրակացությունները բացառաբար հիմնված
են մատենագրական վկայությունների և հնագույն շրջանից մեղ հասած
քարտեզների նշած ճանապարհների ուսումնասիրության վրա: Իսկ մատե-
նագրական մի յերկու հատուկտոր վկայությունները խոսում են միայն
այդ քաղաքներում կատարված առևտրի մասին:

Արևելքի և արևմուտքի միջև կատարված տրանզիտային առևտրի կա-
րավանային ճանապարհների ուղղությունները Մերձավոր Արևելքի տարբեր
յերկրամասերում և տարբեր դարաշրջաններում դեռևս լրիվ ուսումնասիր-
ված չեն: Այս հարցի պարզաբանման համար Խոյուղորի, Պտղեմեյի և Պեվ-
տինգերյան անունով ծանոթ աշխարհագրական հնագույն քարտեզները
տարբեր դարաշրջանների մատենագրական վկայությունների ոժանդակու-
թյամբ արժեքավոր աղբյուրներ են:

*) 1930 թ. Հնութ. պահպ. կոմիտեի կողմից Հին Վաղարշապատի մասին կատարված
պեղումները վայրի ճգնման նպատակ են ունեցել: Արդյունքները դեռ չեն հրատարակված:

Հայաստանի դերն այդ տրանզիտային առևտրում պարզելու տեսակետից եյական և դեռ լուսաբանություն կարող հարցն այն է, թե Պարսկաստանի հայտնի առևտրական կենտրոն Եկրատանից դեպի Սելեվկիա-Նիսիսին և Եկրատան-Արտաշատ ճյուղավորվող յերկու ճանապարհներից միին է պատմական տարբեր դարաշրջաններում գերակշռող դեր կատարել:

Ե. Տ. Վարմինգտոնն ու Ալֆ. Սարասենն իրենց նորագույն ուսումնասիրություններով*) ցույց են տալիս, թե ինչպիսի խոշոր ազդեցություն ունեցավ Մոնսուն Քամիի գյուտը արևելքի և հստմ. կայսրության միջև գոյություն ունեցող առևտրական հարաբերությունների աշխուժացման համար: Այդ Քամիի գյուտը հնարավոր դարձրեց Հնդկաստանի հետ ծովային ճանապարհով աշխուժ հարաբերություն մեջ մտնել: Վարմինգտոնի ուսումնասիրությունն զբաղվում էր:

«Հազիվ թե չափազանցություն լինի, յերբ Մոնսուն քամիի գյուտը և նրանով Հնդկաստանի հետ նպաստավոր ծովային հաղորդակցությունն իր տնտեսական ազդեցությամբ համեմատենք Յեվրոպայի և Ամերիկայի միջև բացված առևտրական հաղորդակցության հետ»:**)

Արևելքի և արևմուտքի միջև կատարված տրանզիտային առևտրի հիմնական կարավանային ճանապարհների վորոշման համար այս հանգամանքը պետք է անպայման նկատի ունենալ. գլխավորաբար Պարսից ծոցի միջոցով Հնդկաստանի հետ հաստատված այդ ծովագնացությունը մեծազույն ազդակն էր դառնում Մերձավոր Արևելքի հարավում կարավանային ճանապարհների զարգացման: Յեթե Հնդկաստանի հետ կատարվող փոխանակությունը հստմեյական կայսրության ժամանակաշրջանից ծովային ճանապարհների ուղղությունն էր ստանում, ապա Չինաստանի հետ առևտուրը, վորն աշխուժանում էր նույնպես առաջին դարում, կատարվում էր Միջին Ասիայի կարավանային ճանապարհներով: Այստեղ եյական հարցը կայանում էր նրանում, թե այդ միջին Ասիայի կարավանային ճանապարհը անցնելով Իրանի բարձրավանդակից, հարավային գիծն էր գերիշխող դերը զբաղում, թե՞ հյուսիսայինը: Նկատի ունենալով հյուսիսային Միջագետքի կատարած պատմական դերը, սխալված չեյինք լինի, յեթե ընդունեյինք հարավային գծի առաջնությունը: Կա և մի այլ հանգամանք. կարավանային առևտրական այդ ճանապարհներն ոգտագործվել են միաժամանակ վորպես ռազմական ճանապարհներ: Այս տեսակետից ուշադրավ է Մարկվարտի այն գիտությունը, վոր նա անում է հնագույն այդ առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող կայանների մասին:

«Ragonia»-ն (Ռագոնիան) կենտրոնական դերը ունեցող մի վայր պետք է ընդունել, հայկական թագավորության բաժանումից առաջ (387 թ.) և այդ վայրը Բագավանն էր (այժմյան Ուշ-Քիլիսեն, յերեք յեկեղեցիները, վոչ հեռու Դիաղլինից), վորն ինչպես և Արտաշատը յերկու աշտարակներով նշանակված է (քարանդի վրա) և այս կերպ ցույց է տալիս կայսրությունից ամրացած մի վայր լինելը...»:

*) E. H. Warmington. The Commerce between the Roman Empire and India Cambridge, 1928. Alf. Sarasiu. Der Handel zwischen Indien u. Rom z. Z.d. römischen Kaiser, Basel, 1930.

**) Orient. Lit. Zeitung., Jahrg. 35. № 1. 1932.

«Վոր Բագավանը շատ կարևոր մի կայան էր հունական սահմանից դեպի Վաղարշապատ, ինչպես և Արտաշատ դնացող ճանապարհի վրա, վորոշակի յերևում է Ագաթանգեղոսից (§§ 817-819) և վոր այն մի շատ կարևոր ստրատեգիական պունկտ էր... յերևում է Բուզանդի (V, Դ և V, ԽԳ.) ինչպես և Ամմիանի վկայություններից (29, 1.3)» *):

Առայժմ նշենք միայն այն, վոր Պելոփոնզերյան անունով հայտնի քարտեզի վրա ցույց տրված կարևոր բոլոր կայանները կրում են Արտաշատի և Բագավանի նման այդ յերկու աշտարակների նշանը: Ի հարկե այս չի նշանակում, վոր այդ բանակատեղիի նշան կրող բոլոր կայանները միշտ մնացել են վորպես բանակատեղի և վոչ էլ այն, վոր այդ ճանապարհներն ոգտագործվել են միայն վորպես ռազմական ճանապարհներ: Այստեղ մենք մատնանիշ ենք անում միայն այն հանգամանքը, վոր անհրաժեշտ է զգուշ լինել այդ ճանապարհների և մեր նշած այդ ձևի կայաններից ընդհանրապես՝ հանելու այնպիսի յեղբակացություններ, վորոնք տվյալ յերկրամասի տնտեսական կյանքի զարգացման հետ սերտ առնչություն ունեն և յերեք աչքաթող չանել պատմական Հայաստանի տնտեսության զարգացման վերին աստիճանի դանդաղ պրոցեսը:

Առաջին դարից մինչև հինգերորդ դարը, վորքան առայժմ հայտնի յե, պատմական միակ ուղղակի վկայությունը Ֆեոդալական Հայաստանի առևտրական հարաբերության մասին առաջին դարի սկզբից Ստրաբոնի վկայությունն է. նկարագրելով Պոնտոսի Կոմանա քաղաքի կրոնական տոների առթիվ տեղի ունեցած առևտրի և նրա հետ պրոստիտուցիայի մեծ համեմատություններ ստացած լինելը, հայտնում է.

«Կոմանայում ազգաբնակչությունը շատ է (լավ բնակեցված է) և մի կարևոր առևտրական վայր է Հայաստանից յեկող առևտրականների համար»**):

Ուղղակի վկայություններ ունենք, ինչպես կտեսնենք, Արտաշատ—Դվինի, ինչպես և Արշամոշատի մասին արդեն հինգերորդ և վեցերորդ դարերի մասին:

Անշուշտ ուղղակի վկայությունների բացակայությունը դեռ չի նշանակում, վոր Հայաստանը, վորպես տրանզիտային յերկիր, արևմուտքի և արևելքի առևտրական հարաբերություններում իր դերը չի ունեցել: Խընդիրը կայանում է նրանում, թե ի՞նչ աստիճանի յեր այդ առևտուրը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում և, վոր ամենակարևորն է, ի՞նչ յեղբակացություններ պետք է հանել այդ տրանզիտային առևտրից:

Ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքների զարգացման մասին, անշուշտ, անուղղակի կարևոր վկայություններից մեկը Հայաստանից արտածված ապրանքների մասին յեղած տեղեկությունները կարող եյին լինել: Հայաստանի Ֆեոդալիզմի վաղ շրջանի մասին մինչև այժմ մեր ունեցած տեղեկություններն այս առթիվ չեն խոսում հոգուտ արդյունագործական ապրանքների:

Վորքան հայտնի յե, այդ մասին յեղած վկայությունները վերաբերում

*) Jos. Markwart. Die Entstehung d. arm. Bistümer, Rom, 1932, 42 176:

**) Ստասպոն, XII, 3, 36.

են առաջին դարի յերկրորդ կեսին. Պլինիոսն է, վոր հանրագիտարանի նշանակութիւն ունեցող իր «Naturalis Historia» աշխատութեան մեջ խոսում է Հռոմում Հայաստանից ստացված նյութերի մասին:

Laserpetium — (Հաղերպետիում) կոչված բույսը, վորի (լազեր) հյութը բժշկութեան համար էր գործածվում, ստացվում էր Հռոմում Սյուրենյան գավառից, սակայն իր ժամանակ այլևս այնտեղից չէր ստացվում. «վորովհետեւ կապալառուները, վորոնք արոտավայրերը վարձում էին, անասունների կերն ալիւի բարձր էին գնահատում, ուստի և այդ բույսը վոչնչացնում էին»:

«Յերկար ժամանակից ի վեր, մեզ մոտ Պարսկաստանում, Մարաստանում և Հայաստանում առատ բուսող լազերից բացի ուրիշը չի մոռնվում...» *): «Մի ուրիշը նույնպես բժշկութեան մեջ գործածված և վորը Կապադովկիայում և Հայաստանում է լինում անգամանտիս բույսն է» **): Այս գալիս են ներկի համար Հայաստանից ներմուծված քարերի մասին յեղած վկայութիւնները: «Լավագույն Chrysocolla-ն գտնվում է Հայաստանում, մի յերկրորդ տեսակը՝ Մակեդոնիայում և ամենից շատը մատակարարում է Սպանիան»: Ըստ վորակի ֆունտի արժեքն է 5, 7 և 13 դրինար ***): Արմենիումը, վոր բժշկութեան մեջ է գործածվում, ստացվում է Հայաստանից, իսկ արժեքի մասին կարդում ենք. «... ֆունտն արժէր միջին հաշվով 30 սեստերն, սակայն Սպանիայում գտնված ավազը, վոր նույն դերն էր կատարում, արժեքը 6 դրինարի յե իջեցնում» ****): Բուրդը ներկելու համար գործածվող alumen (ալումեն) քարը ձեռք է բերվում Սպանիա, Յեգիպտոս, Հայաստան, Մակեդոնիա, Պոնտոս, Աֆրիկա, Սարդիյան կղզիների վրա, Մելոսում և այլն. սակայն լավագույնը հիշատակվում է յեգիպտականը, ապա Մելոսից ստացվածը *****): Յերկաթ սրցնող քարերից ջրով գործածվողներից լավագույնները Նաբոյանից ստացվածներն են, մինչ հայկականները յերկրորդ տեղն են զբաղում» *****):

Հայաստանից ստացված ամոմի մասին նույնպես առաջին դարի հեղինակ բժիշկ Պեդանի Դիոսկորեսից ունենք վկայութիւն, վորը հայտնում է թե լավագույնը Հայաստանից ստացվածն է *****):

Ահա այն պատմական տեղեկութիւնները, վորոնք ունենք ֆեոդալիզմի վաղ շրջանում Հայաստանից արտածված նյութերի մասին:

Անտարակույս, Հայաստանից կատարվող տրանզիտային առևտրի գըլխավոր ուղիներն այս դեղաբույսերով և քարերով չէին սահմանափակվում. սրանք կարող են վկայութիւններ լինել միայն այն մասին, ցույց

*) Plin. XIX, 15.

**) նույն XXIV, 102.

***) » XXXIII 27.

****) » XXXV, 28.

*****) » XXXV, 52.

*****) » XXXVI, 47.

*****) В. В. Латышев, Изв. древн. Писат. հատ. I, էջ 507.

տալու համար, թե Հայաստանի ֆեոդալիզմի վաղ շրջանում դեռևս վորքան նախնական վիճակում էր գտնվում հումուսթի վերամշակման գործը, արդյունագործութիւնը: Հայաստանի տրանզիտային առևտրի հիմնական ուղիները հեռավոր Ասիայից ստացված այն նյութերն էին, վորոնք առհասարակ Մերձավոր Արևելքում վորպես տրանզիտային առևտրի նյութ էին հանդես գալիս. և այս դրութիւնը դարեր շարունակվել է: Այս չի նշանակում, վոր Հայաստանում պատմական տարբեր դարաշրջաններում մենք նույնք արդյունագործութեան զարգացման յերևույթը, ինչ վոր 9-րդ դարից սկսած արաբական պատմիչներն են վկայում Հայաստանից արտածված դարից սկսած արաբական պատմիչներն են վկայում Հայաստանից արտածված արտագործութիւնների, մասնավորաբար տեքստիլ արդյունագործութեան վերաբերյալ գործվածքների մասին, սա արդեն պատմական այլ դարաշրջանում յերևան յեկող մի յերևույթ է: Անհավանական չէ, վոր խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում գոյութիւն ունէր արդյունագործական այդ ճյուղի տեղական պահանջներին բավարարող նախնական ձևը:

Տրանզիտային առևտուրը յեթե ազդակներից մեկն է տվյալ յերկրամասի ներքին շուկայական հարաբերութիւնների զարգացման, ապա չի կարելի ընդունել, վոր նա քաղաքների զարգացման խնդրում վորպես վճարական դեր կատարող է հանդես գալիս: Յեվ սխալ կլինէր հնագույն հայ մատենագիրների մոտ գործածված «քաղաքը» պատկերացնել հետագայի իմաստով, յերբ առևտրական ճանապարհն անցել է այդ վայրից:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ ասիական յերկրներում տնտեսութեան դանդաղ զարգացումն ու դարերի ընթացքում ֆեոդալական հարաբերութիւնների յերկարատե պահպանումը: Այս տեսանկյունով պետք է մոտենալ Մերձավոր Արևելքի մաս կազմող պատմական Հայաստանին և ըստ այնմ զգուշավոր կերպով անել մեր յեզրակացութիւնները նրա տնտեսութեան զարգացման մասին: Նշելով միայն այն, վոր այս տվյալներով հնարավոր չէ Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի շրջանի սկզբնավորութիւնից քաղաքի զարգացման հիմնավորումը տալ, անհրաժեշտ է քննութեան առնել այն հարցը, թե ինչ նշանակութիւն է ունեցել «քաղաքը» հնագույն հայ մատենագիրների մոտ:

Մեր կարծիքով, հայ հնագույն մատենագրութեան մեջ «քաղաք» բառին տրվել է այլ բովանդակութիւն: Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում քաղաքների զարգացման մասին թյուր ըմբռնումն առաջացել է նրանից, վոր այդ բառին տրվել է հետագա շրջանի բովանդակութիւնը: «Քաղաք» բառի իմաստաբանական այդ տարբեր նշանակութեան անտեսումն առաջացրել է Հայաստանի ֆեոդալիզմի վաղ շրջանի տնտեսական կյանքի մասին պատմական իրականութեան վոչ համապատասխան ըմբռնումը: Անհավանական չէ, յարգացման ստադիաները. բնականված, այդ «քաղաքը» ունեցել է իր զարգացման տարբեր վայրն իր տնտեսական զարգացմամբ փոխել և իր բովանդակութիւնը, սակայն «քաղաք» բառը պահպանվել է նույնը: Ուստի պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում միևնույն բառի տակ ունենք բոլորովին այլ բովանդակութիւն:

Հնազույն հայ պատմագիրները մոտ ուշագրավ վկայություններ ունենք, վորոնք ցույց են տալիս այդ շրջանի «քաղաքները» շինություններից: Համարյա բոլոր այդ «քաղաքները» ունեն միջնաբերդ, շրջապատված են պարիսպով, վորի շուրջը խրամ ե փորված ե կան կամուրջներ «քաղաքի» պարիսպների շուրջը: Արտաշատի ե Վաղարշապատի մասին կարողում ենք Ագաթանգեղոսի մոտ,

«... Հասանել է խելս կամրջացն առ դրունս Արտաշատ քաղաքի» ե կամ

«... կէսքն անցեալ ընդ կամուրջն Վաղարշապատ քաղաքի» (Ագաթ. § 33, էջ 22, Տիգրիս, 1909 թ.):

«... ե ետ հանել զնոսա շղթայիւք է քաղաքէն ընդ դռան հարավոյ, ընդ կողմն պողոտային որ հանէր է Մեծամօրի կամուրջն, ... մօտ է պարկէն փոսին որ շուրջ դայր զքաղաքուն» (Ագաթ. § 206, էջ 111):

Վերջին վկայությունից պարզվում ե, վոր պարսպով ամրացած ե դռներ ունեցող Վաղարշապատ քաղաքի պարիսպների շուրջը փորված ե յեղել լայն խրամ, վորը լցնում եյին ջրով՝ պաշարման ժամանակ թշնամու մուտքն արգելելու համար:

«Քաղաքի» շինություն մասին պատկերավոր խոսում ե Յեղիշեն (էջ 137, Թիֆլիս, 1913 թ.):

«... եւ անդէն դտեղի առեալ նորա է դալառին՝ բանակ բոլորէր, փոս հատանէր, պատնէշ կանգնէր, ջերտավոր փակէր, ամրացուցանէր իբրեւ զքաղաք ամենայն պատրաստութեամբ»:

Ղեկունդի մոտ (Գլ. Ժ. էջ 36, Պետերբուրգ 1887) կարդում ենք Աբղլ Աղիզի (717 — 720) կողմից Դվինի վերաշինություն մասին.

«Շինէր վերստին զքաղաքն Դուին հզորագույն ե ընդարձականլիստ մեծութեամբ, քան զառաջինն, ե ամրացուցանէր զբամբը ե զանափակօք, անցուցանէր շուրջ զպարսպովն պարկէնս փոսից լցեալ ջուր յապաստան ամբողջին»:

Վոր այդ «քաղաքները» իսկապես ամրացած վայրեր եյին, ցույց են տալիս հայ մատենագրություն մեջ պահպանված վկայությունները, վորոնցից ամենացատուներ Մ. Խորենացու վկայությունն ե: Հնազույն պատմիչներից ամենաուշագրավ այս դեմքը, վոր ոգտագործել ե վոչ թե միայն գրավոր վկայությունները ե ժողովրդական բանահյուսությունը, այլ ե ըմբռնել ե, այժմյան տերմինով ասած, նյութական կուլտուրայի մնացորդների արժեքը: Բուզանդի կողմից «մեծ քաղաք» անվանված (IV, ծե) Յերվանդաշատի մասին կարդում ենք Մ. Խորենացու մոտ.

«Ընդ որ նեղեալ նրուանդայ, նա ե ամրագունի եւ տեղւոյ ելեալ է խնդր՝ փոխէ զարքունիսն յարեմուտս կոյս. է քարադուր մի բլուր, զորով պատ առեալ նրասխալ՝ ընդգեմ Ախուրեանն հոսի գետ: Պարսպէ զբլուրն, ե է ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ քաղում տեղիս կտրեալ զքարինսն մինչե է յատակս բլրոյն հաւասար գետոյն, մինչե գեմել ջուրք գետոյն է փորուածն, յըմպելեաց պատրաստութիւն: Ջմիջնաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօք, ե դրունս պղնձիս կանգնէր է միջոցի պարսպին, ե ելանելիս երկաթիս է ներքուտ է վեր մինչե ցղուանն. ե է նմա որդգայթս իմն ծածուկս ընդ մէջ ատախանացն, վորպեսզի ըմբռնեցի եթէ ոք զադտ ելանելով դաւել կամեցի զարքայն» (Սոր. 2-րդ, 1-րդ):

Խորենացու մոտ, ըստ ավանդություն, միայն Յերվանդին վերագրվող այս շինությունները կատարվել եյին, անշուշտ, յերկար ժամանակի ընթացքում: Արշարունիքում Ախուրյանի (այժմյան Արփաշայի) ե Արաքսի խառնարանից վոչ հեռու ե Կամսարական նախարարական կալվածներում «մեծ քաղաք» Յերվանդաշատը, ըստ Բուզանդի վկայության (4-րդ ծե) քանդվում ե ավերվում եր Շապուհի արշավանքի ժամանակ:

«Քաղաքի» վորպես ամրացած վայր լինելու հասկացությունը պարզվում ե նաեւ նրանով, վոր «քաղաքի» պարիսպները փոխարեքական իմաստով դործ են ածվում այնպիսի վայրերի համար, վորոնք վոչ մի առնչություն չունեն «քաղաքի» հետ:

Այսպես՝ Բուզանդի մոտ Աշտիշատ յեկեղեցու պարիսպների ե Խոսրով 2-րդ թագավորի տնկած ե պարսպով շրջապատած անտառի մասին կարողում ենք.

«... եւ հասեալ պատէին դմեծ քաղաքորմն եկեղեցւոյն Աշտիշատու» (Բուզ. 3-րդ գլ. Ժ. 7, Պետերբուրգ, 1883):

«... եւ ապա զամենայն էրէս ե զզազանս հրամայեաց ժողովիլ թագաւորն, ե ընուլ զքաղաքորմնս, զի լիցին նոցա տեղիք որոց զբօսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա» (Բուզ. 3-րդ գլ. Ը.):

Ավելին, արջառի փարախի պարիսպների մասին կարդում ենք Ագաթանգեղոսի մոտ (Ագաթ. § 42, էջ 27):

«... Հայեցեալ տեսանէին է գուարափակ քաղաքորմն միով, զի խոտահամբար մթերեալ էր»:

Ամուր, պաշտպանված վայրի մի այլ փաստ ե այն, վոր Բուզանդը վորքի բանակը նմանեցնում ե «քաղաքի».

«... Վահանօք փակեալք զինքեամբք՝ իբրեւ դամուր քաղաք ինչ է թիկանց լինիցի» (Բուզ. 5-րդ գլ. Ե. 169):

Ավելի բնորոշն այն ե, վոր Բուզանդը «քաղաք» ե կոչում ուղղակի վորսորդական մի վայր, վոր հավանաբար պարսպով շրջապատված ե յեղել.

«Այլ յերկրն Ապահունեաց, յոսինն մեծ լեռնն Մասեաց, տեղին զայն որսացուք տեղւոյն՝ որում անուն կոչի քաղաք Աղիորսք» (Բուզ. 3-րդ գլ. է էջ, 44):

Հայտնի յե, վոր այդ «քաղաքները» մեծագույն մասի կառուցումը համաձայն սկզբնաղբյուրների վկայություններին, կապվում ե թագավորների անվան հետ: Այս համապատասխանում ե պատմական իրականությունների անվան հետ: Այս համապատասխանում ե պատմական իրականությունների վոչ «քաղաքի» հետագա իմաստով, այլ նրա՝ վորպես ամրություն, թագավորի ռեզիդենցի իմաստով, վոր ժամանակի ընթացքում կարող եր քաղաքայնանալ կամ վոչ:

Այդպիսի ռեզիդենցներ եյին Հայաստանի հարավում, վորը անտեսապես հարաբերաբար ավելի շուտ եր զարգացել, Արշամուշատ, Կարգատիո֊դերտա, հետագայում միջնաշխարհում Արտաշատ, ապա նույն հարավում Տիգրանակերտ: Ավելի հեռու Մծուրն, Վաղարշապատ, Դվին: Ձենք խոսում

Վանի, Նախիջևանի, Արմավիրի, Յերվանդաշատի մասին, վորոնց վերաբերյալ վկայությունները շատ ավելի հնագույն շրջաններին են վերաբերում*):

Սուվերեն ֆեոդալների որինակի վրա, ամենայն հավանականությամբ ավագ նախարարներն ու թագավորական տան տոհմի անդամներն ունեցել են նաև իրենց ռեզիդենցները: Խորենացին իր ժամանակի դրության պատկերն է տալիս, յերբ նա խոսում է Արշակ 2-րդի կողմից Կամսարական նախարարական տան կոտորածի մասին և հաղորդում հետևյալ ուշագրավ վկայությունը.

«... Զարակնելով ազահեալ (Արշակ) յամուրն Արտազերս և ի քաղաք ոստանի նոցա երուանդաշատ» (Խոր. 3-րդ, լա, 295):

Ըստ Խորենացու վկայության՝ «զքաղաքն Երուանդայ և զհորին գաւառն մինչև ցկատար ձորույն մեծի» Տրդատի կողմից «պարգև» եր տրված Արշավիր Կամսարականին (Խոր. 2-րդ, դ. 24):

Աղիովիտ գավառը, վոր Հայ Արշակունի թագավորական տոհմի բնակավայր եր դարձել, այդ գավառի Զարիշատի մասին կարդում ենք.

«Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ ի դաշտն Աղիովիտ զգին Գնելոյ Թաղեաց յարքունական քաղաքն Զարիշատի» (Խոր. 3-րդ, իդ 284):

Նման ռեզիդենցներում ազգաբնակչության մուտքն արգելված լինելու և նրանց պաշտպանությունն ապահով վիճակում պահելու մասին ուշագրավ ակնարկ է Խորենացու այն վկայությունը, վոր վերաբերում է «Բագարան քաղաք կոց»-ին. Յերվանդաշատ ռեզիդենցից քառասուն ասպարեզ հեռու հատուկ «քաղաք» է կառուցվում հեթանոսական կուռքերի համար.

«... զի մի ի գալ և ի զոհել անդ աշխարհի՝ ոչ զդուռութեամբ պահեսցի քաղաքն» (Խոր. 2-րդ Խ. Եջ 166):

Թագավորական ռեզիդենց այդ «քաղաքները» առաջին հերթին պաշտպանության վայրեր էին, վորտեղ մեծ թվով բանակի առկայությունն անհավանական չէր: Անվերջ պատերազմական թատերաբեմ յեղող Հայաստանում նման ամրությունների և համապատասխան բանակով ապահովումն անհրաժեշտություն էր: Յեթե թագավորական այդ ռեզիդենցները յերկրի ֆեոդալների անմիջական պաշտպանությանն էին ծառայում, ապա Հայաստանն իրենց ձեռքում պահելու ձգտողների համար անհրաժեշտ եր կառուցել նույնպես զորակայաններ:

Այս մասին ուշագրավ վկայություններ են պահպանվել Բուզանդի մոտ: Խոսքը վերաբերում է այն ժամանակաշրջանին, յերբ Սասանյան Պարսկաստանի թագավոր Շապուհ 2-րդը 4-րդ դարի 60-ական թվականներին հիմնահատակ ավերել և քանդել եր Հայաստանի բոլոր ամրությունները: Այդ դեպքերից հետո Մուշեղ Մամիկոնյանը դիմում է Բուզանդիոն հետևյալ առաջարկով.

*) Անկասկած խոշոր սխալ կլինեք, յերբ այդ ձևի «քաղաքի» հիշատակությունն ընդունվել քաղաք հետագա իմաստով:

«Խորհե՛ր ևս ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թե պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկիրն հայոց. ի մի մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարսպաւորս զօրանիստս հաստատել ընդ ամենայն երկիրն հայոց...» (Բուզ. 5-րդ, լդ, 198):

Հաջորդ գլխում խոսելով Բատ Սահառունիի մասին, վերջինս Վարազդատ թագավորին (374—377/8) հայտնում է Մուշեղ Մամիկոնյանի դիտավորության մասին. այդ առթիվ կարդում ենք.

«... այլ թե ոչ աճապարեսցես, արքայ, այժմ զհայ երկիրս խորհի ընդ քաղաքօք, և զօրանիստ առնես աստ բնակութեան զօրացն Յունաց»: (Բուզ. 5-րդ, լե, 199):

Վերև բերված վկայություններում ամեն ինչ պարզ ասված է. այստեղ «քաղաքի» հասկացողությունը համազոր է զորակայանի:

Մ. Խորենացին խոսելով Սահակ կաթողիկոսի Թեոդոս կայսեր հետ ունեցած բանակցության մասին, վերջինը հայտնում է կաթողիկոսին. «Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ հայոց՝ յապաւինութիւն ձեզ և մերոց զօրացդ»:

Յեվ իրապես կառուցվում է Թեոդոսի կողմից այն բերդը, վորը ժամանակի ընթացքում դառնում է Թեոդուպոլիս = Կարնո քաղաք = Գալի-գալա — Երզրում: Հույն Պրոկոպ պատմիչը մանրամասն նկարագրել է, թե ինչպես է կառուցվել Թեոդուպոլիսը: Պրոկոպի վկայությունից իմանում ենք*), վոր Թեոդոս կայսրը (408—450 թ.) մի բերդ է կառուցում բլուրի վրա, վորը պաշտպանված չլինելով՝ պարսից թագավոր Կավատը գրավում է**): Ապա Անաստաս կայսրը, վկայում է պատմիչը՝ «այնտեղ քաղաք շինեց բլուրը պարսպով պատելով, վորտեղ Թեոդոսի բերդն եր և թեպետ քաղաքը յուր անունով կոչեց, սակայն առաջին շինողի Թեոդոսի անունը չկարողացավ խափանել»: Ապա նկարագրում է Թեոդուպոլիս պարիսպների բարձրությունը, և հայտնում դեռևս վոչ այնքան ուժեղ ամրացած լինելը: Ապա Հուստինիանոս կայսրն է (527—565 թ. թ.), վոր Տարա քաղաքի նման ամրացնել է տալիս Թեոդուպոլիսը, խոր խրամ է բաց անել տալիս պարսպի շուրջը, բարձրավանդակը հարթում և այդ վայրը «դարձնում է անառիկ»: Ուշագրավ է ներքին և արտաքին պարիսպների կառուցման մասին յեղած վկայությունը: Բերդից մինչև առաջին պարիսպը զենք ձգելու հեռավորության վրա տարածություն է թողնվում և արտաքին պարսպի վրա յեղած «աշտարակներից յուրաքանչյուրը Տարայի պարսպի նմանությամբ բերդ է դարձնում»: Իսկ հետաքրքրականը վերջավորությունն է. «Յեվ այսպես տեղը դարձրեց Հայաստանում յեղած բոլոր զորքի և զորավարների զորակայան և հայերին պարսից արշավանքներից ապահով դարձրեց»:

Խորենացուն ծանոթ է Կարնո քաղաք — Թեոդուպոլիսն այն վիճա-

*) Procop. III, 5. Թրգմ. ռուս. С. Десянис.

**) Թեոդուպոլիս Կավատի կողմից գրավման մասին խոսում է Joshua the Stylite (XIVIII) իր ժամանակագրության մեջ և թվական նշում է 500/01. հմտ. The chronicle of Joshua the Stylite Թարգմ. անգլ. W. Wright, Cambridge 1882.

կուսմ, վոր նա յեղել և Հուստինիանոսի կառուցումներին հետո: Ակնբախ և Պրոկոպի և խորենացու վկայութիւններն նույնութիւնը:

«... անդ ետեղադրեաց զքաղաքն, զորով շրջափակեալ խոր փոսիւն անդնդալիւ հաստատեաց, զհիմունսս պատուարն. և ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս անապինս շինեաց, յորոց զառաջինն Թեոդոս անուանեաց... և ի նմանէ և անդ շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրեւ զնաւացուսակս. և առանցս զողաւոր խորշիւք, որք ընդդէմ հայն լերնն: Սապէս և ընդդէմ դաշտն հիւսիսոյ, իսկ ընդդէմ արեւելից և արեւմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորակեալ: Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրավանդակ վայրի միջերանոցս բազմապատկա շինեաց... և ալ ջուրս ընդ յորով տեղիս ածեալ մտոյց անյայտ գնացելք: Եւ ելից զինու և պահապան գնդէք զքաղաքն և անուանեաց Թեոդոսիոյն, զի յիշատակաւ քաղաքն անմահ լիցի անունն: Եւ ի վերայ ջրման բլրեալ աղբերացն՝ յարկս ի վրամատաջ քարանց շինեաց» (Պոր. 3-րդ, ծ. 339):

Այսպէս մանրամասն նկարագրւում է այն բնակավայրը, վոր արաբական տիրապետութեան ժամանակ քաղաքայնանում էր և դառնում կառավարանային առևտրական ճանապարհների համար հանգուցային կենտրոն: Պրոկոպի այս վկայութիւնն ուղղադրով է նաև այն տեսակետից, վոր նա մեզ տալիս է հետագա երկրումի զարգացման աստիճանական պրոցեսը. շուրջ մի դար է տևում նրա անառիկ ամբողջութուն դառնալը, վորի ընթացքում նա գերազանցորեն զորակայան էր. սակայն կոչւում էր «քաղաք» Անաստաս կայսեր ժամանակից, յերբ այդ կայսրը բլուրի վրա կառուցված բերդի շուրջը պարիսպ էր կառուցում:

Կարծում եմ, Պրոկոպի այս տեղեկութիւնները կարող են ուղղադրով վկայութիւններ նկատուիլ նաև այնպիսի բնակավայրերի համար, վորոնց մասին հայ պատմիչների մոտ բավական ուղղադրով վկայութիւններ են պահպանուիլ. խոսքը վերաբերում է մարզպանական Հայաստանի շրջանում քաղաքայնացող պատմական Դվին քաղաքի առաջացման. սակայն, այստեղ մենք գործ ունենք մի այլ յերևույթի հետ: Բուզանդը պատմելով խորհրդավոր (խորհրդի անկել տված անտառը) կառուցման մասին, հայտնում է, վոր Գառնի արքունի բերդից մինչև Մեծամորի դաշտը Դվին կոչվող բլուրը ձգվող անառիկ վայրում կառուցվում են արքունական ապարանքները:

«Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականս, և զերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին և ոչ կցեցին ի միմիանս վասն պողոտայի ճանապարհին» (Բուզ. 3-րդ, Ը, էջ 16):

խորենացուն ծանոթ է Արտաշատի բնակիչների Դվին փոխադրվելը:

«... Օգը ջերմայինք պղտորեալք ժանդահոտությամբ փչէին, յորմէ ոչ կարացեալ ժուժեկ որք յԱրտաշատն բնակեալ էին՝ կամաւ յանձն առին զփոփոխումն» (Պոր. 3-րդ, Ը, էջ 265):

«Գաղաքի» ստադիալ զարգացման մասին ուղղադրով վկայութիւն է պահպանուիլ խորենացու մոտ:

«Սա (Վաղարշակ) պատեաց պարսպաւ և զհօր աւանն Վարդգէսի... յորում և Տիրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեան հրէից, որ եղև քաղաքապետ վաճառք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և նոր քաղաքն:» (Պոր. 2-րդ, Կէ, էջ 200):

*) Ուղղադրով է վոր Կորյունը վոչ մի անգամ Վաղարշապատ անունը գործ չի ածում:

խորենացու այս վկայութեան մեջ «քաղաքի» ստադիալ զարգացման ժամանակագրական ճշտութեան խնդիրը կարող է խիստ կասկածելի լինել, սակայն, հարցը սրանում չէ. կարևորն այն է, վոր մենք ունենք այստեղ քաղաքայնացող «քաղաքի» մի տիպ, վոր տարբերվում է նախորդներից նախ՝ վորպէս հնագույն բնակավայր, յերկրորդ՝ վոր նա խորենացուն ծանոթ է վորպէս «քաղաքագիւղ վաճառք» և յերրորդ՝ վորպէս պարսպով ամրացած մի բնակավայր:

Ինչպէս Դվինը փոխարինում էր Արտաշատին, ավելի հնագույն շրջանում նույն դերն է կատարում Վաղարշապատը: Մերձավոր Արևելքի պատմութիւնը բազմաթիւ նման դեպքեր ունի արձանագրած:

Ինչպէս հայտնի է, առաջին դարի 50-ական թվականներ ընթացքում պարթևական Պարսկաստանի և հռոմեական կայսրութեան միջև մղված պատերազմների ընթացքում 59 թ. Արտաշատը հրկիզվում էր Կորբուլունի կողմից, քիչ անց, Տրդատը՝ հայ արշակունիների դինաստիայի առաջին թագավորը, 66 թ. Հռոմից վերադարձին՝ Ներոնի հրահանգով և նրանից ստացած նյութական ոժանդակութեամբ և քարագործ վարպետներով վերաշինում էր «Հայաստանի Կարթագենը»:

Յերբ 163 թ. Ստատիոս Պրոկոսի և Մարտիոս Վերոսի կողմից Հայաստանը գրավվում էր, Պրոկոսին է վերագրվում Արտաշատի յերկրորդ անգամ քանդումը և նրա փոխարեն Նոր Գաղաքի (Վաղարշապատ) հռոմեական բանակի զորակայանի վերածումը, անշուշտ պարիսպներով ամրացնելով:

«Մարտիոս Վերոսը հանձնարարում էր Թուսիտիսի զորավարին, Սոհեմուս թագավորը (հռոմեացիների թեկնածուն Հ. Զ.) կրկին Հայաստանի դահլ վրա բարձրացնել (164 թ.): Թուսիտիսը ազգաբնակչության հետ մեղմ և զգուշավոր վարվելով, հակառակ ցեղապետների ընդդիմութեան՝ Սոհեմուսին առաջնորդում էր հռոմեացիների կողմից գրաված նոր քաղաքը» *):

Ուրույն տեղ է գրավում Արշակավանը, վորի մասին յերկար խոսում է Բուզանդը (4-րդ, ԺԲ, 90 — 95) և ուղղադրով վկայութիւններ հաղորդում խորենացին: 4-րդ դարի ընթացքում հայ Արշակունի թագավորութեան և աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների միջև ստեղծված սուր պայքարի հետևանքով, Արշակ 2-րդի ձեռնարկումը կաբելի յե դիալ վորպէս անհաջող փորձ կենտրոնական իշխանութեան հենարան ստեղծելու մասին:

Իրավացի է Մարկվարտը, յերբ նա գրում է.

«Արշակի կողմից Կոգ դավառում հիմնված Արշակավան ազատ քաղաքում, անհուշտ վոճրագործներ, ավազակներ, զոդեր և այլ սրիկաներ չէյն, այլ բազմաթիւ շինականներ

հիշատակած չորս դեպքերում էլ գործ է ածում «նոր քաղաք» անունը. «առ սահմանօք նոր քաղաքն», «...հասեալ է նոր քաղաք» «...բանակն հայոց յայրաբառեան ի նոր քաղաք»: «Յայրաբառ դաւառի է նոր քաղաքն». (Կոր. Թիֆլիս, 1916, էջ 16, 27, 39, 62). Փարսկեյն յոթ անգամ գործ է ածում Վաղարշապատ և չորս անգամ նոր քաղաք (Վաղար Փարսկեյն, Տիֆլիս 1904, էջ 3, 11, 28, 29, 38, 58, 157, 176, 186):

*) P. Asdourian. Die Politischen Beziehungen zwischen Armenien u. Rom. էջ 16.

(hörige Bauern), վորոնք չեյին կարողանում տանել կալվածատերերի ճնշումը... Քաղաքը հույս ունենր, վոր այդ ազատ քաղաքի քաղաքացիները վատահելի հենարան կստեղծեն իր համար ընդդեմ անհնազանդ ազնվականության^{*)}։

Այդ պայքարից պարտված գուրս յեկավ Արշակունի թագավորը, վոր և դարձավ հայ Արշակունի թագավորութան քայքայման սկզբնավորութունը։

Հայ հնագույն մատենագրության մեջ «քաղաքի» մասին յեղած վկայություններով զբաղվել ե, ինչպես հայտնի յե, Ի. Զավախովը, հարցադրման կարգով արծարծած մի շարք խնդիրներ շարքում գրում ե.

«Արդոք ինչի վրա յեր հիմնված կամ ինչ առիթից եր ծագում այս ձգտումը դուրեցից դեպի քաղաք, արդոք դա առաջ եր դալիս տնտեսական պատճառներից, վոր քաղում եր նրանց դեպի շուկա, թե՞ վարչական (բաժանման) պատճառով. վորեկից ե մի վորոշ կարծիք հայտնել դժվար ե։ Ավելի հավանական ե յերկրորդ պատճառն ընդունել։ Շրջապատի դուրեցիք ձգտում եյին դեպի բերդը, վորը դանվում եր միշտ քաղաքներում և ուր շրջակա դուրեցիք բնակիչները պատասխարվում եյին կովի ժամանակ^{**)}։

Ակադ. Ն. Յա. Մաուր Զավախովի վերոհիշյալ աշխատության մասին գրած իր գրախոսականում^{***)} ավելի վորոշակի կերպով հայտնում ե, վոր հայկական «քաղաք» բառը նախապես նշանակում ե բերդ (крепость)։ «Քաղաքացի» խոսքը՝ բերդի ազգաբնակչություն։ Սակայն, անշուշտ, հարցը սրանով չի վերջանում, քանի վոր միջնաբերդ ունեցող «քաղաք»-ի կողքին մենք վորոշակի ունենք բերդի գործածությունը։

«Քաղաքում» բերդ կամ միջնաբերդ լինում եր, սակայն ամեն բերդ դեռևս քաղաք չէր։

«... Փախեան ելին ի քաղաքէ անտի (Վաղարշապատ) յառապսրն ի կողմն Յօշական բերդին» (Բուզ. 3-րդ, գլ. Է, 15)։

Բուզանդի այս վկայության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, Վաղարշապատ «քաղաքի» կողքին ուրույն իմաստով գործ ե ածվում «Ոշական բերդը», թեև կարելի յե գտնել այնպիսին, վորտեղ բերդն ու «քաղաքը» համիմաստ են գործածվում։

«... իսկ զտիկինն Ռշտունեաց ի միջնաբերդն Վան բերդի, որ էր քաղաքն ի Տոսք գաւառին» (Բուզ. 4-րդ գլ. ԾԹ Եջ 151)։

«Քաղաքի», ավանի և բերդի մասին խոսացած ձևով հանդիպում ենք Յեղիշեյի մոտ, վոր ուշագրավ ե մի շարք տեսակետներից և ցույց ե տալիս պատմիչի ժամանակաշրջանում բնակավայրերի դրությունը։

«Յայնմ ժամանակի դարձեալ յարձակեցան (հայք) ի վերայ բերդեցն և աւանաց զօր ունէին պարտիկնն ի տեղիս, տեղիս, յամրոցս աշխարհին, տապալէին, քանդէին, զբնակու-

^{*)} Jos. Markwart. Südarmenien u. die Tigrisquellen Եջ 62.

^{**)} И. Джавахов. Госуд. строй древней Грузии и древней Армении. СПб. 1905, Եջ 92.

^{***)} Н. Я. Марр. Рецензия по книге И. Джавахова, Եջ 218: Ակադ. Ն. Յ. Մաուր իր այս աշխատության ավելի հիմնավոր կերպով արտահայտել ե իր «Батум, Ардаган, Карс» (Петроград, 1922 г.) ուսումնասիրության մեջ։ Հմմտ. Եջ 18-20:

թիւնս նոցա։ Առաջին դմեծն Արտաշատ հանդերձ աւանօք իւրովը, և առնուին զանամառոյց ամուրսն, զԳառնի քաղաքն, զԱնին, զԱրտաշատ և զաւանս իւրեանց. զԵրկայունդան և զԱրհնին, և զաւանս իւրեանց. զԲարձրաբուզն, զԽորանիստն, զՅիսանիստն, զանկապածելի Ողա-կանն, և ընդ նոսա և զավանս իւրեանց. զԱրփանեալն, զՎանս աւան, ընդ նմին և զաւանսն իւր. զԳոռեալն և զԿապուլստն, զՈրոտն և զՎասակաշատն^{*)}։ (Նղիշե. Եջ 87)։

Այստեղ հարցը պատմական դեպքի վավերական լինելուն չի վերաբե-րում, այլ այն բաղմաթիվ վայրերին, վորոնք պատմիչի ժամանակ գոյու-թյուն են ունեցեր։

Հայաստանի ֆեոդալիզմի վաղ շրջանի մասին Յեղիշեյի վկայությունն ուշագրավ ե այն տեսակետից, վոր կային բաղմաթիվ բերդեր, վորոնց մեծությունն ու ամրությունը պայմանավորվում եր տիրող տնտեսական դրությունը. այդ բերդերի շուրջը գոյություն ունեյին «ավաններ», վորոնք յենթարկվում եյին այդ բերդերին. սա հնագույն շրջանից յեկող դրությունն եր. ֆեոդալիզմի վաղ շրջանում այդ արդեն որինականացվել եր. բերդերի սեփականատերերն ապրում եյին այդ «ավաններին» հաշվին. այլ խոսքով՝ շահագործման այդ սկզբնական քիչները, վորտեղ աշխատավոր մասսաների հավելյալ արդյունքն եր կուտակվում, պատմական վորոշ ժամանակաշրջա-նում այդ կուտակումները նրանց հնարավորություն են տալիս ավելի ընդարձակ տարածությունների վրա իրենց բնակությունը հաստատելու։ Յեվ պատահական յերևույթ չե, վոր արտաշեսյան դինաստիայի ժամանակ սկզբ-բում հանդիպում ենք հարթավայրում Արտաշատի կառուցման և հետագա-յում՝ Տիգրանակերտի վորպես ամրացած վայրերի և ավելի վաղ ժամանակ-ներում Հայաստանի հարավում՝ Արշամոշատին և Կարգատոկերտային նույն-պես ամրացած վայրերի։ Այս նոր բնակավայրերն այլևս բերդեր չեյին հին առումով. նրանք շրջապատվում են ժամանակի ընթացքում մեկ կամ ավելի պարիսպներով, նայած «քաղաքի» ընդարձակություն և այդ պարիսպների աշտարակները վեր եյին ածվում բերդերի։ Հնագույն քարտեզների վրա նշանակված այդ աշտարակները ներկայացնում են իրական դրությունը։ Այս բնակավայրերը տարբերվում եյին բերդերից նաև նրանով, և այս խիստ կարևոր ե, վոր այդտեղ համեմատած բերդերի հետ, բնության հետ (արտադրության իմաստով) իրենց կապերը կտրած մարդկանց շատ ավելի բաղմության կենտրոնացումն անհրաժեշտ և հնարավոր եր դառնում։

Այս հանգամանքը կարող եր բաղմապիսի պատճառներով պայմանա-վորվել. խոշոր ֆեոդալների շքախմբի և վայրի պաշտպանության համար

^{*)} Նշված այս բնակավայրերից առ այժմ հայտնի յեն Արտաշատը, վորի վայրը թեև վերջնականապես չի ճշտված. Գառնին, այժմյան Կոտայքի շրջանում Գառնի գյուղը. Անին՝ Դարանաղյաց գավառում. Յեղիշեյի այս վկայությունը վերաբերում ե Դարանաղյաց գավառի Անին, թե՞ Շիրակի, հարցական ե (տես Ալիշանի Շիրակ). Երկայունդը՝ Պարսկահայքում. Ծխանիստի մասին առ այժմ հայտնի յե այն, վոր գտնվել ե Խորանիստի և Ողականի միջև. վերջինը Տարսնունքն ե հիշվում. Կապուլստը յենթադրվում ե Մյունիքում, վորտեղ ե և Որոտնը. Արհնի, Բարձրաբուզն, Արփանեալի, Գոռեալի, Վասակաշատի վայրերն անհայտ են դեռ Հմմտ. Н. Н ü b s c h m a n n. Die altarmenische Ortsnamen. Strassburg, 1904.

կուտակված բազմության կարիքների ապահովման համար շրջակայքում ազգաբնակչության կուտակումն անհրաժեշտություն էր դառնում: Կարելի էր ան ահա այդ մի վայրում համեմատաբար շահագործող դասից ավելի մեծ թվով ազգաբնակչության կենտրոնացումն էր, վոր շրջանի ազգաբնակչության հասարակական աշխատանքի բաժանման ավելի խորացման ելակետ դրդապատճառն էր դառնում:

Սակայն, Հայաստանի պատմության առանձնահատկություններից մեկն այն էր, վոր նա արևելքի և արևմուտքի միջև մղվող կռիվների ճակատամարտի վայր էր դառնում: Եթե հնագույն շրջանից վորպես վկայություն պահպանվել է Գառնիի մասին, վորն առաջին դարի կեսերին Տակիտոսի մոտ (Ann. 12, 45) հիշատակվում է վորպես հռոմեական բանակի զորակայան, ապա յերկրորդ դարի 60-ական թվականներից հետո նույն հռոմեական բանակի զորակայանն էր Նոր-Քաղաքը: Իսկ ավելի ուշ շրջանում, սկսած 5-րդ դարից, այդ զորակայանը դառնում է Թեոդուլոսի-Կարնո «քաղաքը», վորի մասին վերևում խոսեցինք: Այստեղ խնդիրը տնտեսական առումով վերցրած, ունենք միևնույն յերևույթի հետ գործ. մի բնակավայրում անաշխատ բազմության կուտակում:

Այդ «քաղաք» բնակավայրերը վտանգի ժամանակ շրջապատի ազգաբնակչության համար պաշտպանության վայրեր էին ծառայում: Ioshua սուրբիցի պատմիչը Թեոդուլոսի Կավատի 1-ի կողմից գրավման ժամանակ հետևյալ վկայությունն է տալիս.

«Կավատը հետևողականորեն կողոպտեց քաղաքը, ավերեց ու այրեց, քանդեց հյուսիսային մասի բոլոր գյուղերը և գերի տարավ փախստականներին»^{*)}:

Պատմիչի մոտ վորոշակի չի ասված, թե վորտեղ էր ապաստանել հյուսիսային մասի գյուղերի ազգաբնակչությունը: Այդ չի վերաբերվում արդյոք ամրացած Թեոդուլոսի: Յեվ կամ նույն յերևույթը տեղի չէր ունենում 363 թ. Շապուհ 2-րդի Հայաստան կատարած արշավանքների ընթացքում: Ինչպես հայտնի է, Բուզանդը^{**)} այդ մասին վկայում է և տալիս է Հայաստանի «քաղաքներից» փոխադրված ազգաբնակչության մասին հսկայական թվեր: «Քաղաքների» ազգաբնակչություն ընդունված այդ բազմության մեջ չէին մտնում շրջակա գյուղերի ազգաբնակչությունը, վորը վտանգի պահուն ապաստանել էր ամրացած վայրերում:

^{*)} The Chronicle of Joshua the stylite, XLVIII, թրգմ. անգլ. W. Wright, Cambridge 1882.

Այլ կերպ է պատմում նույն Թեոդուլոսի գրավման ժամանակ պատահած դեպքերը 6-րդ դարի մի այլ սուրբիցի պատմիչ Զաքարյան (VII, 3) «Կավատը մի բանակ էր հավաքում, շարվում Թեոդուլոսի» հոտ. Հայաստան և զբաղվում էր քաղաքը. նրա բնակիչների հետ մեղծ վարկից, վորովհետև նրանց կողմից չէր անարգվել, այնուամենայնիվ, քննվում էր նրանց քաղաքի կառավարչին Կոնստանդինին»: Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rethor. հղ 104. թրգմ. գերմ. K. Ahrens et G. Krüger, Leipzig, 1899.

^{**)} Բուզ. IV. 55. Գերովանությունը փաստ է, վոր Շապուհ 2-ի ժամանակ կատարվել էր Հոսա Գուցիքը (Ber. d. K. Sachs. ges. d. Wissenschaft հղ 132) հրեա ազգաբնակչու-

Հայ պատմիչների մոտ ավելի ուշ ժամանակաշրջանից վկայություններ ունենք, վորոնք ուղղակի խոսում են նման ամրացած վայրերի շրջապատի ազգաբնակչության՝ վտանգի պահուն այդ վայրերում ապաստանելու մասին^{*)}:

Անհրաժեշտ է ընդգծել այս հանգամանքը, քանի վոր նման հսկայական թվերի վկայությունը կարող է իրականություն ըլլելիս հակառակ պատկերացում ստեղծել: Նման թվերից հանված յեղրակացությունները վոչ մի պատմական արժեք չեն կարող ունենալ:

Սակայն, հարց է առաջանում. այդ «քաղաք» կոչված բնակավայրերը մնացել են վորպես միայն ամրացած և սպասված վայրեր, թե՞ նրանցից վոմանք պատմական դարգացման ընթացքում տնտեսապես զարգանալով արդեն քաղաքայնանում են և ստադիալ զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող այդ բնակավայրերի համար նույնպես գործ է ածվում ավանդաբար մնացած «քաղաք» վորակումը: 4-րդ դարի 60-ական թվականներին Շապուհ 2-րդի Հայաստանում կատարած ավերումների ինչ գնահատական պետք է տալ և ինչ զարգացման աստիճանի յեն հասել այն «քաղաքները», վորոնք հիշատակվում են այդ վկայության մեջ: Ունենք տնտեսական կյանքի զարգացման կորագծի այնպիսի անկում, ինչ վոր ավանդական պատմագրությունը շարունակում է պնդել:

Փեոդալիզմի վաղ շրջանի պատմական վկայությունները վերաբերում են, գերադանցորեն, Հայաստանի միջնաշխարհում յեղած բնակավայրերին, վորտեղ գտնվում էր հայ Արշակունիների վոստանը. նախապես մատնանշեցինք, վոր պատմական Հայաստանի այս շրջանը Հայաստանի հարավային մասից հետո, սկսած հնագույն ժամանակաշրջանից, համեմատաբար տնտեսապես ավելի զարգացած շրջանն էր ներկայացնում:

Հայտնի է, վոր պատմական Հայաստանի այս շրջանում յեղել են արևելքի և արևմուտքի միջև կատարված առևտրական հարաբերությունների հանգուցային կետեր: Այդ միմյանց փոխարինող հանգուցային կետերի՝ Արտաշատի, Վաղարշապատի և Դվինի մասին յեղած պատմական վկայություններից կարելի է յեղրակացնել, վոր գործ ունենք այնպիսի բնակավայրերի հետ, վորոնք հնագույն իմաստով հասկացված «քաղաքներից» տարբերվում էին:

Անկասկած է, վոր այդ «քաղաք» բնակավայրերի քաղաքայնանալու պրոցեսի մեջ հիմնական դեր էր կատարում վերևում մեր նշած հանգա-

թյունը խոշոր ազգեցություն և ունեցել հայ յեկեղեցու վրա. սակայն հրեաների գոյությունը Հայաստանում բացասում է առանց վորև ազացույց բերելու:

Այս տեղափոխությունը պետք է վոր տարվելիս Ասորեստան և Սուրբստան, ինչպես նույն Շապուհ 1-ի կողմից հոտ. կայսրությունից տեղափոխված մյուս գերիները: Սուրբական և արաբ-պարսկական աղբյուրներում այս վերջինների տեղափոխված վայրերի մասին ունենք սուրյոգ տեղեկություններ: Սակայն, Հայաստանից տեղափոխվածները մասին այդ աղբյուրներում վոչ մի վկայություն չկա: Հմմ. A. Sorian, Die soziale Gliederung, d. arm. Volkes im Mittelalter հղ 51. „Armeniaca fasc. II. 1927. Leipzig.

^{*)} Հմմտ. Հակ. Զորյան, Քաղաքի և գյուղի միջև ստեղծված հակադրությունը արտասույ Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի տեղեկ. № 2—3-ից, հղ 19. Յերևան. 1928.

մանքը. այդ վայրերում բնության հետ (արտադրութեան իմաստով) իրենց կապերը կտրած ազատները կուտակումը պահանջ էր առաջադրում նույն վայրերում և շրջապատում հասարակական աշխատանքի բաժանման և արտադրող մարդկանց կուտակման: Այստեղ արտադրութեան առանձին ճյուղերում աշխատողներն ավելանում էին և աստիճանաբար աշխատանքի բաժանման պրոցեսը խորանում էր. նման «քաղաք» բնակավայրերի և շրջապատի ազգաբնակչության մեջ ստեղծված էր փոխանակութուն ինչպես գյուղատնտեսական արտադրությունների, նույնպես և արհեստագործական արտադրությունների շուրջը: Հատկապես փոխանակությամբ և առևտրով զբաղվողների դասն էր առաջանում, վորի հետագա զարգացման մեծ չափով նպաստում էր տրանզիտային առևտրի աշխուժացումը, մասնավորապես այն «քաղաք» բնակավայրերում, վորտեղից անցնում էին առևտրական կարավանային ճանապարհները:

Ուշագրավ ակնարկ ունենք Ագաթանգեղոսի ժամանակից առևտրական դասի առաջացման և փոխանակության ոբյեկտների մասին.

«2. Բազումք այն են, որ առ այսպիսի աղէտս, տարակուսանաց ի վաճառականութան առևտրոս տուեալտանօք անկանել յօժարն. Իսկ են բազումք որ զիւրեանց առատութուն դալ աշխարհի օգուտ գործեն, զարդարեալ զթագաւորս ի դիւտ ծանրադէն մարգարտն, և զանազան ակամբք պատուականօք և կերպասու յերանգ յերանգս դունոցն... Նոքա և գտունս բժշկաց լցուցանեն ազգի ազգի անուշանոտ խնկովք, դեղովք օգտակարութեան... Նոքա և զարդ քաղաքաց... Նոքա և համարակարք երկայն ճանապարհաց» (Ագթ. § 4, էջ 4):

Այն փաստը, վոր 387 թ. Բյուզանդիոնի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի բաժանման շուրջը կնքված դաշնագրութեան մեջ Արտաշատը նշվում էր, ինչպես ցույց է տալիս Հուստինիանոսի Կոդեքսի 408/9 թ. եդիկտը*), վորպես արևելքի և արևմուտքի միջև տեղի ունեցող առևտրական հարաբերությունների յերեք կենտրոնավայրերից մեկը (Նիսիսի և Կալինկոմի կողքին) այս փաստը խոսում է այն մասին, վոր արտաշեսյան դինաստիայի շրջանում կառուցված «քաղաքը» այլևս լոկ վորպես Հայաստանի Կարթագենը հանդես չէր գալիս ինչպես Լուկուլոսի ժամանակ էր վորակվում (ն. ք. մեր թվ. առաջին դարը): Յեվ կամ Մերձավոր Արևելքի մրցակիցների համար առավելապես կարևոր ստրատեգիական պունկտ չէր, ինչպես այդ տեսնում ենք Ներոն կայսեր ժամանակ: Հավանաբար, Ներոնից Հայաստանի թագը ստացող Տրդատ 1-ին 65 թ. տրված գրամական մեծ գումարը Կորբուլոնի կողմից հրկիզված Արտաշատը վերաշինելու համար — խոսում է այն մասին, վոր Արտաշատը Հռոմի համար այդ ժամանակաշրջանում և՛ ստրատեգիական և՛ առևտրական տեսակետից նշանակութուն էր ներկայացնում: Սկսած առաջին դարի յերկրորդ կեսից տեղի էին ունեցել մի շարք փոփոխություններ, վորոնք բնութագրապես Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացման նպաստավոր հանգամանքներ էին:

Հռոմի և Պարթևական պետութեան միջև կայացած կոմպրոմիսի շնորհիվ Հայաստանում հիմքն էր դրվում հայ Արշակունիների թագավորութեան,

*) Cod. Justin. IV, 63. հմտ. W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant. Leipzig, 1923 հատ. I, էջ 5, ծան. 2.

վորը ժամանակի ընթացքում կարգավորում և պետական շրջանակի մեջ էր առնում գոյութուն ունեցող Ֆեոդալական հարաբերությունները. մինչ այդ ներքին և արտաքին ուժեղ կոնֆլիկտները թուլացրել էին յերկրը: Այդ են ցույց տալիս առաջին դարի մինչև 60-ական թվականները տեղի ունեցող պատմական-քաղաքական իրադարձությունները: Արտաշատը հայ Արշակունիների թագավորութեան մայրաքաղաքն էր դառնում:

Կարևոր դեր էր կատարում նաև այն, վոր պարթևական պետութեան և Հռոմի միջև 60-ական թվականներին կնքված հաշտությունը, յեթե չհաշվենք Տրայանոսի յերեք տարվա ընթացքում արևելքում կատարած արշավանքը, շուրջ հարյուր տարի պահպանում էր իր ուժը: Մերձավոր Արևելքի մրցակիցների միջև տեղի այդ խաղաղութեան բավական յերկար ժամանակաշրջանը բացառիկ մի յերեույթ էր և Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացման համար կարևոր ազդակներից մեկը: Այդ խաղաղութեան տարիները նշանակալից են նաև նրանով, վոր այս ժամանակաշրջանում է ընկնում, հատկապես արևելքի և արևմուտքի միջև կատարվող տրանզիտային առևտրի աշխուժացումը, վորի հիմնական ոբյեկտներից մեկը չինական մետաքսն էր: Հնագույն ժամանակներից գոյութուն ունեցող ռազմավարչական ճանապարհների վրայով կարավանների յերթեկությունը ավելի հաճախակի յեր դառնում և ծայրյերկրների միջև կատարվող առևտրի միջնորդ հանդիսացողներին բավական բարձր շահ ապահովում:

Եկրատանից անցնող մագիստրալի մի թեւը թեքվելով հարավ՝ անցնում է Նիսիսին, իսկ մյուս թեւը անցնելով Արտաշատ՝ կապվում էր մի կողմից Սև ծովի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ Հյուսիսային Միջագետքի հետ: Մի այլ ճանապարհ հյուսիսում գնում էր դեպի Վրաստան:*)

Հեռավոր արևելքի ցամաքի կարավանային ճանապարհները մնում էին նախկինը: Այդ տրանզիտային առևտրում Իրանը կատարել է արևմուտքի համար կամուրջի դեր:

Քաղաքական դրությունը փոխվում էր, յերկրորդ դարի 60-ական թվականներից, յերբ Հռոմի և Պարթևական Պարսկաստանի միջև սկսվում է այսպես կոչված վաթսուհամյա պատերազմների շրջանը՝ մինչև Պարսկաստանում նոր դինաստիայի՝ Սասանյանների հաստատումը: Այդ պատերազմների ընթացքում Արտաշատը կրկին հռոմ. զորավարների կողմից ավերվում էր և հռոմ. բանակի զորակազմի դառնում Նոր-Քաղաքը (Վաղարշապատը), վորի նկարագրությունը շատ հակիրճ տալիս է Փարպեցին.

«... Զբարձրաբերձ շինուածս անթիվ տալարանացն, զանյազ դամնալի դաշտացն զբերկրումն» (Փարպ. Ե, էջ 24): Սույսի մեջ պատմիչը ժամանակ վաղարշապատի շուրջը յեղած «անյազ ամենալի դաշտերը»: Այս ամենալի դաշտերը, ամենայն հավանականութեամբ այդ տաններն էին, վորոնց մասին վիսյություն ունենք Ագաթանգեղոսի մոտ: (Ագթ. Ժգ § 150, 85):

*) Հմտ. պրոֆ. Հակ. Մանանդյան, Հայաստանի հին ճանապարհները — Գիտ. և Արվ. Ինստ. տեղ. № 5. Յերեան 1931, էջ 65—87. Արտաշատից Բաղվան գծի մասին հեղինակի ուղղումը — տես մանր հետազոտություններ, Յերեան 1932, էջ 3—12. Արտաշատից Մցխեթ դնացող ճանապարհի մասին տես՝ Jos. Markwart, Skizzen zur historischen Topographie u. Geschichte von Kaukasus, Wien, 1918.

Սասանյան դինաստիայի կազմակերպումը Պարսկաստանում և հոռոմեական կայսրության ծանր անտեսական դրությունը, հատկապես յերրորդ դարի յեկրորդ կեսից Մերձավոր Արևելքի իրերի դրություն մեջ խոշոր փոփոխություններ են առաջացնում: Հայաստանի պատմությունը այդ ժամանակաշրջանի մասին վերին աստիճանի մոլթ և 5-րդ դարի մատենագրական վկայություններից իմանում ենք կրկին Արտաշատի մասին, վորը, ինչպես տեսանք, 4-րդ դարի վերջերին դառնում էր առևտրական կենտրոն և մաքսատուն:

Փարպեցու կողմից վորպես «գյուղաքաղաք» հիշատակվող Արտաշատին, փոխարինում է նրանից վոչ հեռու հյուսիսում գտնվող վոստան Դվինը, վորի մասին վկայություն է տալիս 6-րդ դարի հույն պատմիչ Պրոկոպը:

«Դվինը շատ պողաբեր վայր է, ունի առողջարար ող և լավ ջուր. Թեոդուլոսից ութ որվա ճանապարհ հեռու յե գտնվում: Այդտեղ հարթավայրեր են և հարմար ձիով ճանապարհորդելու համար. բազմամարդ գյուղերը, վորոնք գտնվում են միմյանց մոտ, զբաղվում են առևտրով, վորովհետև Հնդկաստանից, հարևան Վրաստանից և համարյա պարսից և մյնչև անդամ հոռոմացոց հպատակ բոլոր ժողովուրդները այդտեղ ելին բերում աղբյուրներ, վորոնցով նրանք առևտուր ելին անում»*):

Ուշագրավ է Պրոկոպի վկայության այն մասը, վորը վերաբերում է առևտրի Դվինի շրջակա գյուղերում կատարվելուն: Այս մասին արաբ պատմիչներից Բաղդադի մասին հետևյալն ենք իմանում.

«Մյնչև 774 թ. (Բաղդադի) բաղաները գտնվում ելին քաղաքի պարիսպներից ներս այդներով կառուցված սրահներում (طاقات), վորոնք չորս դռների դեմ հանդիման ելին գտնվում: Այս թվականին (774-ին) Ալ-Մանսուրը բաղաները դուրս եր հանում քաղաքից, հավանաբար լրտեսությունից վախենալու համար»**):

Ավելի ուշագրավ է Պրոկոպի վկայության այն մասը, վորը վերաբերում է Դվինի «պողաբեր» լինելուն և շրջապատի «բազմամարդ» գյուղերին: Նշենք այստեղ նաև թորենացու այն նկարագրությունը, վոր վերաբերում է Կարնո քաղաքին, և վորը պատմիչի ժամանակաշրջանի դրությունն է արձանագրում:

«Անատոլիայ գորավարի ընկալեալ գհրամանն արքունի, և եկեալ յաշխարհս մեր և շըրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր՝ հաճի ի գաւառին Կարնո շինել զքաղաքն արգաւանդահող, շատաջուր և բերրի, և գաշտին ունին զթանձրութիւն խոտոց և զքաղաքութիւն սերմանաւոր պտոց» (Պոր. 3-րդ, գլ. ԾԹ. եջ 338).

«Անյագ, ամենալի դաշտերով» վաղարշապատը, «պողաբեր» Դվինը «բազմամարդ գյուղերով», «արգաւանդահող, շատաջուր և բերրի» Կարնո քաղաքը, ահա այն վորակումները, վորոնք մեծապես տարբերվում են այն վորակումներից, վոր 11-րդ դարի պատմիչ Լաստիվերտյին իր ժամանակաշրջանի քաղաքներին է տալիս.

*) Procop, II. 25. ևու. Թրդմ. С. Достунис եջ 181-82.

**) Else Reitemeyer, Die Städtegründungen der Araber im Islam nach d. arabischen Historikern u. geographen. Diss. München, 1912.

«յղիացեալ Կարնո... հարստացեալք բազում ընչեղութեամբ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ» (Լաստիվերտյի գլ. Ժե, եջ 91, Թրֆլիս 1912 թ.):

Կամ Կարնո քաղաքի մոտ Արծնի մասին յեղած վկայությունը.

«Այլ քաղաքին, և քաղաքի այսպիսում, որ հոյակապ և ականաւոր էր ամենայն աշխարհաց. իբրև զքաղաք, որ ի վերայ լերին կայցէ. և ծով և ցամաք երկնէր և առատանայր կրել ի սմա զգորութիւնս իւր»

վորտեղ

«...վաշից և տոկոսեաց օրէնք եդան, և ցորենոյ բազմապատկութիւն, որով երկիր պղծի...» (նույն, գլ. Ժբ. եջ 78, 79):

Յեկ կամ Անիի ավերումը վորբալով, յերբ նույն պատմիչը գրում է.

«Այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց, որ շինեն զինքեանս արեամբ օտարաց, և ի բըրտանց անանկաց փարթամանան, և ի վաշից յանբրաւութեանց զտունս իւրեանց ամբացուցանեն» (նույն, գլ. իգ, եջ 167):

Կարդանք Թովմա Արծրունու 9-րդ դարի 2-րդ կեսի նկարագրությունը Դվինի մասին.

«Եւ եղև իբրև ձմեռն փոքրացաւ և ժամանակ դաբնանային եղանակին մերձեցաւ և օդն մառախլաձև միգախառն յատակեցաւ և հարավալն ջերամադոյն օդն շնչեաց ի խորագոյն դաշտն քաղաքն Դվնայ, և ընդարմացեալ արմատն և բոյսն զդենուլ սկսան զգորութիւն, և թըռչունք և գաղանք ծանեան զժամանակս դալատեան իւրեանց, և աշխատասէր մշակքն պատրաստեցան ի դործ երկրասէր վաստակոցն, և որսորդն զինքեանց դործինս պատրաստէին, և վաճառականքն զհեռաւոր ճանապարհացն խոկայն պատրաստութիւնն, և հովիւքն տաւաղելով զգառինսն քչէին ի դալարաբեր հովիտն, և ամենայն ոք ըստ ազգս ազգս փութայր ի հնարս ինքեանց վաստակոցն մը զմշով կ'անէր» (Թ. Արծրունի. 3-րդ, գլ. Թ. եջ 172, Պետերբուրգ — 1887 թ.):

Քաղաքի զարգացման այլ աստիճան է այս, յերբ հույն պատմիչի կողմից նկարագրված նույն Դվինը 893 թ. յերկրաշարժին «շահաստան» է կոչվում, վոր՝

«...ամբարեալիտ պարսպաւոր պատնէօք պատուարեալ և տուրեառիկ վաճառականութեամբ և ազգի ազգի պղծութեամբ յափրացեալ և յղիացեալ...» եր. (Արծրունի, 3-րդ, գլ. ԻԲ, եջ 230):

9-րդ դարի վերջերին այս ձևով նկարագրված քաղաքում ազգաբնակչությունը զգալի տոկոսը պարսպալիս է յեղել յերկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ:

Ուշագրություն արժանի յե Թ. Արծրունու կողմից Դվինի «շահաստան» անվանումը: Ուշագրավ է նաև այն, վոր հայ հնագույն մատենագիրներից Փարպեցուն, Յեղիշեյին և Սեբեոսին ծանոթ է քաղաքի այս անվանումը, սակայն նշածս բոլոր պատմագիրները գործ են ածում միայն Պարսկաստանում յեղած հայտնի քաղաքների համար «...և եկեալ ի շահաստանն, որ անուանեալ կոչի Նիւ-Շապուհ», «...ի գղեակ շահաստանին Նիւշապուհ» և կամ «... յապար աշխարհին, և մտեալ ի գղեկ շահաստանի Նիւշապուհ») (Փարպ. 2-րդ, գլ. իւր 2-րդ գլ. Ժ. Ժգ): Յեղիշեն գործ է ածում մի անգամ. «...որք

*) Նյուշապուհի մասին հմմտ. J. Marquart, Eranšahr եջ 74-75. Փարպեցին այս տերմինը գործ է ածում նաև մի ուրիշ անգամ մի ալ բնակավայրի մասին. «...երթ-

Սասանյան դինաստիայի կազմակերպումը Պարսկաստանում և հոռմեական կայսրություն ծանր տնտեսական դրությունը, հատկապես յերրորդ դարի յեկրորդ կեսից Մերձավոր Արևելքի իրերի դրություն մեջ խոշոր փոփոխություններ են առաջացնում: Հայաստանի պատմությունը այդ ժամանակաշրջանի մասին վերին աստիճանի մոլթ և 5-րդ դարի մատենագրական վկայություններից իմանում ենք կրկին Արտաշատի մասին, վորը, ինչպես տեսանք, 4-րդ դարի վերջերին դառնում էր առևտրական կենտրոն և մաքսատուն:

Փարպեցու կողմից վորպես «գյուղաքաղաք» հիշատակվող Արտաշատին, փոխարինում է նրանից վոչ հեռու հյուսիսում գտնվող վոստան Դվինը, վորի մասին վկայություն է տալիս 6-րդ դարի հուլյն պատմիչ Պրոկոպը:

«Դվինը շատ պողաբեր վայր է, ունի առողջարար ող և լավ ջուր. Թեոդուլոսից ութ որվա ճանապարհ հեռու յե գտնվում: Այդտեղ հարթավայրեր են և հարմար ձիով ճանապարհորդելու համար. բազմամարդ գյուղերը, վորոնք գտնվում են միմյանց մոտ, զբաղվում են առևտրով, վորովհետև Հնդկաստանից, հարևան Վրաստանից և համարյա պարոյց և մինչև անդամ հոռմեացոյց հպատակ բոլոր ժողովուրդները այդտեղ եյին բերում աղբյուրներ, վորոնցով նրանք առևտուր եյին անում»^{*)}:

Ուշագրավ է Պրոկոպի վկայության այն մասը, վորը վերաբերում է առևտրի Դվինի շրջակա գյուղերում կատարվելուն: Այս մասին արար պատմիչներից Բաղդադի մասին հետևյալն ենք իմանում.

«Մինչև 774 թ. (Բաղդադի) բաղաբները գտնվում եյին քաղաքի պարիսպներից ներս այդներով կառուցված սրահներում (سرايا), վորոնք չորս դռների դեմ հանդիման եյին գտնվում: Այս թվականին (774-ին) Ալ-Մանսուրը բաղաբները դուրս եր հանում քաղաքից, հավանաբար լրտեսությունից վախենալու համար»^{**)}:

Ավելի ուշագրավ է Պրոկոպի վկայության այն մասը, վորը վերաբերում է Դվինի «պողաբեր» լինելուն և շրջապատի «բազմամարդ» գյուղերին: Նշենք այստեղ նաև Սորենացու այն նկարագրությունը, վոր վերաբերում է Կարնո քաղաքին, և վորը պատմիչի ժամանակաշրջանի դրություն է արձանագրում:

«Անատոլիայ գորավարի ընկալեալ գնրամանն արքունի, և եկեալ յաշխարհս մեր և շրջակա ընդ բազում կողմանս մեր հաճի ի գաւառին Կարնո շինել զքաղաքն արդաւանդահող, շատաշուր և բերրի, և զաշտին ունին գթանձրութիւն խոտոց և զքաղաքներութիւն սերմանաւոր պաղոց» (Սոր. 3-րդ, գլ. ԾԹ. էջ 338).

«Անյագ, ամենալի դաշտերով» վաղարշապատը, «պողաբեր» Դվինը «բազմամարդ գյուղերով», «արգաւանդահող, շատաշուր և բերրի» Կարնո քաղաքը, ահա այն վորակումները, վորոնք մեծապես տարբերվում են այն վորակումներից, վոր 11-րդ դարի պատմիչ Լաստիվերտցին իր ժամանակաշրջանի քաղաքներին է տալիս.

^{*)} Procop, II. 25. ևու. Թրդմ. С. Достунис էջ 181-82.

^{**)} Else Reitemeyer, Die Städtegründungen der Araber im Islam nach d. arabischen Historikern u. geographen. Diss. München, 1912.

«յղփացեալ Կարնո... հարստացեալք բազում ընչեղութեամբ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ»: (Լաստիվերտցի գլ. Ժե, էջ 91, Թիֆլիս 1912 թ):

Կամ Կարնո քաղաքի մոտ Արծնի մասին յեղած վկայությունը.

«Այլ քաղաքին, և քաղաքի այսպիսում, որ հոյակապ և ահանաւոր էր ամենայն աշխարհաց. իբրև զքաղաք, որ ի վերայ լեռին կայցէ. և ծով և ցամաք երկնէր և առատանայր կրել ի սմա զգորութիւնս իւր»

վորտեղ

«...վաշխից և տոկոսեաց օրէնք եղան, և ցորենոյ բազմապատկութիւն, որով երկիր պղծի.» (նույն, գլ. Ժբ. էջ 78, 79):

Յեկ կամ Անիի ավերումը վորբարով, յերբ նույն պատմիչը գրում է.

«Այս է բաժին անիբաւ քաղաքաց, որ շինեն զինքեանս արեամբ օտաբաց, և ի բըրտանց անանկաց փարթամասան, և ի վաշխից յանբաւութեանց դառնս իւրեանց ամբացուցանեն» (նույն, գլ. իդ, էջ 167):

Կարդանք Թովմա Արծրունու 9-րդ դարի 2-րդ կեսի նկարագրությունը Դվինի մասին.

«Եւ եղև իբրև ձմեռն փոքրացաւ և ժամանակ գարնանային եղանակին մերձեցաւ և օգն մառախլաձև միգալառն յատակեցաւ և հարավայլն ջերամագոյն օդն շնչեաց ի խորագոյն դաշտն քաղաքն Դվնայ, և ընդարմացեալ արմատքն և բոյսքն զդենուլ սկսան զգորութիւն, և թըռչունք և վազանք ծանեան զժամանակս գալտեան իւրեանց, և աշխատասէր մշակքն պատրաստեցան ի դործ երկրասէր վաստակոցն, և որսորդքն զինքեանց դործին պատրաստէին, և վաճառականքն գնեաւոր ճանապարհացն խոկայլն պատրաստութիւնն, և հովիւքն տաւաղելով զգառինսն քէշին ի դալարաբեր հովիտն, և ամենայն ոք ըստ ազգս ազգս փութայր ի հնարս ինքեանց վաստակոցն մը դմլով կլանէր» (Թ. Արծրունի՝ 3-րդ, գլ. Թ. էջ 172, Պետերբուրգ — 1887 թ):

Քաղաքի զարգացման այլ աստիճան է այս, յերբ հուլյն պատմիչի կողմից նկարագրված նույն Դվինը 893 թ. յերկրաշարժին «շահաստան» և կոչվում, վոր՝

«...մարդախիտ պարսպաւոր պատնէջօք պատուարեալ և տուրեառիկ վաճառականութեամբ և ազգի ազգի պղծութեամբ յափրացեալ և յղփացեալ» եր. (Արծրունի, 3-րդ, գլ. ԻԲ, էջ 230):

9-րդ դարի վերջերին այս ձևով նկարագրված քաղաքում ազգաբնակչության զգալի տոկոսը պարսպալիս է յեղել յերկրագործությամբ և անասնապահությամբ:

Ուշագրություն արժանի յե Թ. Արծրունու կողմից Դվինի «շահաստան» անվանումը: Ուշագրավ է նաև այն, վոր հայ հնագույն մատենագիրներից Փարպեցուն, Յեղիշեյին և Սեբեոսին ծանոթ է քաղաքի այս անվանումը, սակայն նշածս բոլոր պատմագիրները գործ են ածում միայն Պարսկաստանում յեղած հայտնի քաղաքների համար «...և եկեալ ի շահաստան, որ անուանեալ կոչի Նիւ-Շապուհ», «...ի զդեակ շահաստանին Նիւշապուհ» և կամ «... յապար աշխարհին, և մտեալ ի զդեկ շահաստանի Նիւշապուհ»^{*)} (Փարպ. 2-րդ, գլ. իւր 2-րդ գլ. Ժ. Ժգ): Յեղիշեն գործ է ածում մի անգամ. «...որք

^{*)} Նշուշապուհի մասին հմտ. J. Marquart, Eranšahr էջ 74-75. Փարպեցին այս տերմինը գործ է ածում նաև մի ուրիշ անգամ մի այլ բնակավայրի մասին. «...երթ-

փախստական անկանեին ի մեծ շահաստան» (Նղիշե, հջ 98): Մերեոսը գործ է ածում Ահմատան և Բահլ քաղաքների համար. (Մերեոս դպր. 1-ին, հջ 11, 12, գլ. Թ. հջ 84. գլ. իգ հջ 123):

Բարդուղի ուսումնասիրությունների համաձայն Միջին Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի քաղաքների աստիճանական զարգացման համապատասխանել են Կոնստանդի, շահրիստան ու ըսպատ անվանումները: Նույն յերեռյթը Հունեքնը նաև պատմական Հայաստանում:

Ինչպես ցույց տվինք հայ հնագույն պատմիչների մոտ յեղած «քաղաք» անվանումը այս կամ այն վայրի և կամ բնակավայրերի դեռևս մեղ թույլ էի տալիս այդ վորակման մեջ տեսնելու հետագայի քաղաքը: Մյուս կողմից իրականության բոլորովին անհամապատասխան պատկեր կտացվի, յեթե ընդունենք այդ «քաղաքների» արագ տեմպով քաղաքայնանալու պրոցեսը: Կրկնում ենք, վոր այդ պրոցեսը ընդհանրապես ֆեոդալական հասարակարգում կատարվում էր շատ դանդաղ յեղանակով: Յեվ այս մեր դիտողությունը վերաբերում է վոչ միայն պատմական Հայաստանին, այլ և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի քաղաքների աստիճանական զարգացման տեմպին: Այս մասին ուշագրավ վկայություններ ունենք Միջագետքում արաբական խալիֆատի ժամանակաշրջանում առաջացող քաղաքների մասին: Կարծում եմ, պատմական Հայաստանի ֆեոդալական վաղ շրջանի քաղաքների առաջացման յերեռյթի համեմատության յեղը կարող է լինել Մերձավոր Արևելքի քաղաքների զարգացման որինակը: Արաբ պատմիչներն ու աշխարհագիրները բավականին առատ տեղեկություններ են պահպանել արաբական խալիֆատի սկզբնական շրջանում առաջացած քաղաքների մասին:

Այդ վկայությունները առավելապես ուշագրավ են այն տեսակետից, թե ինչպես եյին զարգանում առաջին բանակատեղիքը վորպես քաղաք: Ըստ Բալատուրի, Յակուբի և Իստահրի վկայությունների, Բասրայի ազգաբնակչության սկզբնական պարապմունքը յեղել է անասնապահությունն ու յերկրագործությունը*) և առաջին աշխատանքները կատարվում են հողերի վորոգման շուրջը**):

«Բագարները հետագայում գործ ածված ձևով միայն ութերորդ դարի սկիզբը սարքվեցին (Բասրայի հիմնադրումը ընկնում է 637 թ.) ... Յեթը նույն ժամանակ Կուֆայի բազարները սարքեցին»***):

Բասրայի շուրջը ինչպես և Կուֆայի՝ միայն ալ-Մանսուր խալիֆի ժամանակ (770 թ.) կառուցվում է քաղաքային պարիսպը և նրա շուրջը

եւլ աւերէր զհահաստանն Բոնովիթի» (Փարպ. 3-րդ գլ. կե). Հյուբշմանը, առանց հիմնավորման, վայրը գնում է Արաբատում: Վիճելի յեւ Հայկազյան բառարանը Բոնովիթում տեսնում է Դավրիժը. հմմտ. «շահաստան» բառը:

*) Balad. 351. Iak. I, 641, 1. Istahri, 80. հմմտ. Else Reitemeyer, Die städtegr. etc հջ 23.

**) Balad. 357/8, Istahri, 80. հմմտ. Else Reitemeyer, հջ 26.

**) Balad. 286, 364. հմմտ. Else Reitemeyer, հջ 25, 35.

վորվում է խրամը*): Միայն հետագայում ավելի ուշ ժամանակ դառնում է Բասրան առևտրական կենտրոն ջրից և ցամաքից: **)

Ուրեմն Բասրան բնակավայր դառնալուց ավելի քան յերեք քառորդ դար հետո ունենում էր «հետագայի իմաստով» բազար և շուրջ 140 տարի հետո քաղաքի պարիսպ:

Յեվ այս արաբական այն խալիֆատում, վորը 7-րդ դարի ընթացքում համարյա նվաճում էր Մերձավոր Արևելքը և 711 թ. Քսերեսի ձախատամարտից և Կուտայրի բերն-Մուսլիմի հաղթանակներից հետո կիսալուսնի դրոշմ ծածանվում էր կենտր. Ասիայի Կաշգար լեռներից մինչև Ատլանդյան ովկիանոսը: Այսպիսի պետության սահմաններում Բասրայի և Կուֆայի քաղաքայնանալու պրոցեսը ընթանում էր այդպիսի դանդաղ տեմպով, այն պետության, վոր հաղթական պատերազմներից հետո այնքան ավար և գերիներ էր վերցնում: Յեվ այդ բնակավայրերը արևելքի և արևուտքի միջև կատարված առևտրական հարաբերությունների ամենաբանակ պոնկտերում: Յեվ այս այն քաղաքների մասին, վորոնց ազգաբնակչությունը աճում էր վոչ բնական աճով: Բալատուրին հետաքրքիր վկայություն ունի Բասրայի ազգաբնակչության մասին. ըստ այդ վկայությունների Պարսկաստանից տեղափոխվում և գալիս Բասրա յեն հաստատվում մի շարք ցեղեր. (Balad 373-375): Հետագայում գալիս էր նույն վայրը՝ Իսբահանի և ավելի ուշ Բուխարայի ազգաբնակչության վորոշ մասը, (Balad 366, 376): Նույն ձևի ազգաբնակչության բազմացումը վկայում է Իստահրին և Յակուբին Կուֆայի մասին. (Jstahri, 82. Jak. IV, 447, 3.)***):

Կարծում եմ, այս վկայությունները գալիս են ապացուցելու, թե ինչպիսի դանդաղ տեմպով պետք էր ընթանար բնակավայրերի քաղաքայնանալու պրոցեսը այն Հայաստանում, վորը նույնիսկ չենք մտածում համեմատության դնել վերև նշված խալիֆայական պետության հետ և վոր ամբողջ հինգ-վեց դարի ընթացքում լրիվ խաղաղության շրջան միայն մի-յերկու դար էր ունենում: Յեվ վորքան սխալ պատկերացում կլինի, հնագույն հայ պատմագիրների մոտ հիշատակված «քաղաք» բնորոշումից, յեղրակացնել վոր 50-70 տարվա ընթացքում, այն է առաջին դարի վաթսուական թվականներից մինչև յերկրորդ դարի յերեսնական թվականները, Հայաստանում ծաղկում են յերեք մեծ քաղաքներ և կամ հայ Արշակունիների դինաստիայի շրջանում նշվում են 9-10 քաղաքներ:

Յեթե մենք հարց ենք տալիս, թե ինչպե՞ս Հայաստանում ֆեոդալական հարաբերությունները դարեր շարունակ կարողացել են պահպանել իրենց գոյությունը, ինչպե՞ս տնտեսական կյանքի զարգացումը ընթացել է ասիական սպանիչ դանդաղկոտությամբ, ապա պետք է հիշել նախ գյուղատնտեսության զարգացման կենսական աղբյուր ջրասակավության խնդիրը. շուրջ,

*) Tabari, ser. III. vol. I, 373/17. հմմտ. Else Reitemeyer, հջ 36.

**) Balad., 341. հմմտ. Else Reitemeyer, հջ 27.

**) Հմմտ. Else Reitemeyer, հջ 25/26, 39.

վոր ամենահնազուլ ժամանակներին զարձել եր այս յերկրի տարբեր դարաշրջանների ազդաբնակությունը կուտի առարկան: Չենք խոսում բնական այլ աղետների մասին, ինչպիսիք են կարկուտ, մորեխ, մուկ, վորոնց մասին սարապիով և հիշում իր ամբողջ ունեցվածքն ու աշխատանքը հողին հանձնած գյուղացին: Իսկ ի՞նչ եր կատարվում շինականի հավելյալ արդյունքի հետ, վորն մի կարևոր մասը գանձի ձևով կուտակվում եր ֆեոդալական ամրոցներում և դղյակներում:

Տարիների աշխատանքի արդյունք յեղող այդ կուտակումները վորպես գանձ դուրս հանվելով շրջանառությունից՝ խոշոր արգելադրություններին մեկն եր դառնում բնարդյունքի ապրանքայնացման և ապրանքային փոխանակության հետագա զարգացման: Հավելյալ արդյունքի այդ կուտակումներն անշարժ մնում եյին Անգեղ, Արտագերս, Անի, Ոշական, Բնարբերդ, Դարոյնքի, Գառնի, Բաղարբերդ, Երնջակ և Ձաղեձոր բերդերում: Լավագույն դեպքում դուրս եր դալիս նրա մի մասը արևելքին հատուկ պերճանքի և շքեղության ապրանքները գնելու: Իսկ գանձը պետք ե պահպանվեր հիմնականում իշխանի «նեղ ուրբի» համար: Չէ վոր Մերձավոր Արևելքի մերձցակիցների համար պատերազմական թատերաբեմ դարձող Հայաստանի ֆեոդալների գոյություն հաճախ անմիջական վտանգ եր սպառնում և նրանք փորձում եյին դղյակներում և ամրոցներում կուտակված այդ գանձերը նվիրաբերելով փրկել իրենց: Այն, ինչ վոր 705 թ. մասին Ղեվոնդը և հաղորդում արաբական ժամանակաշրջանի մասին, յեղակի և միայն այդ ժամանակաշրջանի յերևույթ չեք.

«Եւ նորա (նախարարն) առ վտանգի նեղությունն, զբաղում մթերս գանձուցն իւրեանց, զորս ի պահեստի եղեալ էին յիրեսաց նեղւացն ի ծովու և ի թէ ի ցամաքի՝ տային ի ձեռն թշնամեացն, զի թերեւս ապրեցուցեն գանձնս իւրեանց», (Ղեվոնդ, Պատմ. Պետերբուրգ 1887 զլ. 10 էջ 31, 34):

Այս միայն անհրաժեշտությունը դարձած կամովին նվիրատվություններն եյին. ինչպիսի ավարառություններ չեյին կատարվում լինի հոռիմայեցի նվաճողների, լինի հյուսիսականների արշավանքների ընթացքում, լինի պարսկական բանակների կողմից:

Վոչ թե միայն տարիների աշխատանքի արդյունք յեղող այդ կուտակումներն եյին ավարի յենթաբնակում, այլև հրկիզվում և քանդվում եյին «քաղաքներ»:

Հաճախակի պատերազմների թատերաբեմ դարձող Հայաստանի աշխատավոր մասսաների աշխատանքի անմիջական արդյունքով եյին կերակրվում այդ յերկրամասի վրա կառուցվող մրցակից պետությունների բանակները և կամ նվաճումից հետո թողված կայազորները կերակրվում եյին նույն այդ աշխատավորական մասսաների կողմից: Հռոմեական շրջանից նման զորակայաններ արձանագրել են պատմական աղբյուրները Գառնիի և Նոր-Փաղաքի (Վաղարշապատ) մասին: Հետագայում՝ Թեոդուլոսիոս-կարնո քաղաքը Բյուզանդիոսի և արաբական խալիֆատի համար: 4-րդ դարի մասին

հետևյալ ուշադրավ վկայությունն ենք կարդում Բուզանդի մոտ, յերբ նա խոսում ե պարսկական տիրապետության մի շրջանի մասին:

«Տային զաշխարհն հայոց ի ձեռն Սուրենայ, և հնազանդ էին հրամանաց թագաւորին պարսից յաշխարհէն հայոց հարկս՝ տալ ընծայս և պատարագս: Սոյնպէս և մարդպանին Սուրենայ, հասս և կօշիկս և զպիտոյս զոռձկացն, սոյնպէս և տառն հազարացն դարման և կերակուր ըստ պիտոյիցն»: (Բուզ. 5-րդ, 38):

Ուրեմն տասը հազարանոցի կերակրման ծանրությունն ընկնում եր Հայաստանի աշխատավոր ազդաբնակությունը վրա:

Նշված այս յերևույթները, պատմական յերկար դարաշրջաններում ժամանակավոր դեպքեր եյին: Ամենահիմնականը մի այլ դրություն եր, վոր յուրահատուկ ե Հայաստանի պատմություն: Պատմական թատերաբեմ հանգես գալու ուրից՝ Հայաստանի ազդաբնակությունը «լծի տակ» ե յեղել բացառություն կարճ ժամանակաշրջաններից. առանձին ընդմիջումներով այդ դրությունն առավել կամ նվազ չափով, սխտեմատիկորեն, դարեր շարունակվել ե: «Լծի տակ» յեղողները «լծադիրներին» հարկ են վճարել: Պատմական տարբեր դարաշրջաններում տարբեր յեղանակով և աստիճանով հարկի այդ գանձումները դուրս ե կորցել աշխատավորական մասսաների հավելյալ արդյունքը:

Հայաստանի ֆեոդալական հասարակարգի յուրահատուկ կողմերից ե այն, վոր աշխատավորական մասսաների ծանր աշխատանքի գնով ձեռք բերված հավելյալ արդյունքը չեք մնում յերկրում: Վոր դղյակներում և ամրոցներում կուտակված գանձերը հատուկ են յեղել բոլոր յերկրների ֆեոդալական հասարակարգի համար այդ հայտնի յե. սակայն, յուրահատուկը Հայաստանի համար այն ե, վոր վերջ ի վերջո այդ գանձերի վորոշ մասը լինի անհրաժեշտությունից պարտագրված «կամավոր» ձևով, լինի նվաճողների կողմից ուղղակի ավարառումների յեղանակով, յերկրից դուրս ե հանվել:

Յեթե բնիկ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների շահագործումից գոյացած այդ կուտակումներն այդ յեղանակով եյին դուրս հոսում, ապա հաճախակի պատերազմների ընթացքում կառուցվող բանակները և կամ նվաճողների կայազորները կլանում եյին, անմիջականորեն, հավելյալ արդյունքը: Այն, վոր կարող եր վերարտադրության հետագա ընդլայնման հիմք ծառայել:

Յեթե ֆեոդալական շահագործումը, ջրի պակասությունը և բնական ու քաղաքական այլ բազմապիսի աղետները խոշորագույն արգելադրություններ եյին արտադրողական ուժերի զարգացման, արտադրության համեմատաբար ավելի լայն հիմքերի վրա կազմակերպելուն, ապա ֆեոդալների մոտ հավելյալ արդյունքի գանձի ձևով կուտակումները, վորոնք պետեցիալ հնարավորություններ ունեյին տնտեսության զարգացման զուգընթաց փող — կապիտալ դառնալու և շրջանառության մեջ մտնելու, նշված պայմաններն այդ հնարավորության վոչ գանցառելի չափով արգելք եյին դառնում: Այդ գանձի վոչ գանցառելի մասը կամ դուրս եր գնում և կամ հաճախակի կրկնվող հարձակումները բնիկ ֆեոդալներին այն համոզման

եյին բերել, վոր հարկավոր ե այդ գանձը պահել «նեղ որերի» համար. ու նա մնում եր յերկար ժամանակ ամրոցներում: Հիշենք Բուզանդի խոսքերը Արտագերսում կուտակված գանձի մասին.

«Բաղում գանձը մթերեալ կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ» (Բուզ. 4-րդ, 24):

Անշուշտ, բոլոր յերկրներէ պատմութիւնն արձանագրել ե վերեւում մեր նշած յերեւոյթները. սակայն Հայաստանի պատմութիւնն առանձնահատկութիւնը կայանում ե նրանում, վոր այդ հովելյալ արդիւնքի յերկրից դուրս հոսումը ե նրա յերկրում ոգտագործելու հնարավոր չլինելու յերեւոյթը Հայաստանի պատմութիւնն ընթացքում սխալ եմ ե գարձել. ե այս, մասնաւորաբար, «Ժագիրները» վճարված հարկերի պատճառով: Ահա այս մասին ե խոսքը:

Յեթե չլրատակաւութիւնը Մերձավոր Արեւելքի յերկրներէ հետ նույնացման յերեւոյթն եր առաջացնում, ապա հովելյալ արդիւնքի յերկրում լիովին շրջանառութիւնն մեջ չկարենալ դրվելու հանգամանքը, յուրահատուկ գիծ ե մտցնում Հայաստանի ֆեոդալական հասարակարգում:

Նշված այս պայմաններում, աշխատանքի հասարակական բաժանումը անորինակ դանդաղութիւնը եր ընթանում: Հայաստանի շինականը դարեր շարունակ մնացել ե և՛ հողագործ և՛ անասնապահ և՛ միաժամանակ բնարդիւնքի վերամշակողը:

Աշխատանքի բաժանումը, սահմանափակված նահապետական ընտանիքի ներսում, այդ ընտանիքը մի տնտեսական ամբողջական միավոր եր ներկայացնում (Իրանից*):

Գյուղում՝ գյուղատնտեսական գործիքների պատրաստման ե վերանորոգման բնագավառում առաջացող աշխատանքի հասարակական բաժանման նոր ձևերը—վորոնք հետագայում դարգացող արհեստների բջիջներն եյին—զարգացումը շատ դանդաղ եր ընթանում: Տեխնիկայի զարգացումը կապված կենցաղային մի շարք այլ խնդիրների հետ, ընթանում եր այնպիսի դանդաղութիւնը, վոր Քսենոփոնի նկարագրած գետնափոր տներում ապրողները դարեր շարունակ չեյին դուրս գալիս հողի տակից:

Ահա այս պայմաններում եր ընթանում «քաղաքների» քաղաքայնահարու պրոցեսը:

Կարծում եմ, պատմական իրականութիւնն արձանագրած կլինենք, յերբ ընդունենք, վոր հայ Արշակունիների ղեկաւորայի ե նրան հաջորդող մարդպանական Հայաստանի առաջին շրջանում ունենք իրար փոխարինող Արտաշատ, Վաղարշապատ ե Դվին քաղաքները, վորոնք գերազանցորեն լինելով յերկրագործական աստիճանի քաղաքներ, դարձել եյին, հատկապես Արտաշատն ու Դվինը, արեւելքի ե արեւմուտքի միջև կատարվող տրանզի-

*) Հայաստանում ֆեոդալական տնտեսութիւնն կազմակերպութիւնն մասին տես մեր աշխատութիւնը. A. Sorian, Die soziale gliederung d. arm. Volkes im Mittelalter հատմ. I գլ. 1—5.

տային առևտրի կարևոր պունկտ: Յեղ այս հատկապես ահ ժամանակաշրջանում, յերբ ալանական պատմագրութիւնը կործանման ժամանակաշրջան ե ընդունում:

4-րդ դարի քաղաքային կյանքի անկման հիմնական վկայութիւնը կազմում ե ըստ պրոֆ. Մ. Աբելյանի վորակման՝ «պարսից պատերազմ» վեպի հեղինակ՝ Բուզանդի վկայութիւնը, վոր վերաբերում ե 363 թ. Շապուհ 2-րդի արշավանքներին.

«...նկին ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, ե աւին գնա, ե կործանեցին զպարսպ նորա... ե զամենայն շինուած քաղաքին հրձիգ արարին զփայտակերտն ե զքարակերտն քանդեցին, — զպարսպն ըստ նմին օրինակի ե զամենայն շինուած քաղաքին ի հիմունսն ապականեցին, ե, զպարսպն ըստ նմին օրինակի ե զամենայն շինուած քաղաքին ի հիմունսն ապականեցին, ե, զպարսպն ըստ նմին օրինակի ե զամենայն շինուած քաղաքին ի հիմունսն ապականեցին... Առնուին ե զվազարշապատ քաղաք ոչ թողին մի, ե վոչ թողին բնա քար ի քարի վերայ...» Առնուին ե զմեծ քաղաքն Երուսաղեմ... քանդեցին բոլորն զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

ե զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ յատուկէին» (Բուզ. 4-րդ, գլ. 3 ե 145-147):

«Ի նմին ժամու եհաս հրաման Շապույ տրեայէ, զի քանդեալ աւերեսցեն զամբողջ թիւն ամենայն քաղաքաց (ընդդ. Հ. 2.): (10որ. 3-րդ. զլ. 1է, եջ 300):

Բուզանդի վկայութեան վիպական չափազանցութեանն աւինհայտնի յե նաև նրանից, վոր ինչպես ասացինք, Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիոնի միջև կնքված դաշնագրութեան հիման վրա սահմանամերձ յերեք առևտրական, մաքսային պունկտերից մեկը դառնում էր Արտաշատը: Յեվ այս ընդամենը մի յերկու տասնամյակ հետո: 4-րդ դարի վերջին յերկու տասնամյակում Արտաշատում, իսկ հետագայում (5-րդ դարում) Դվինում, նման առևտրական հարաբերութեանների զարգացումը մեծապես նպաստում էր այրարատյան շրջանի ներքին փոխանակային հարաբերութեանների զարգացման: Նշված այս ժամանակաշրջանում անհրաժեշտ է նկատի ունենալ յերեք հանգամանք, վոր Հայաստանի տնտեսական զարգացման խթան էյին դառնում: Պարսկաստանը 4-րդ դարի յերկրորդ կեսին Անդրկովկասի հոռմեական կայսրութեան վաստակ թագավորութեանների հողամասերը գրավում և ստեղծում է մինչև հյուսիսային Միջագետք Նիսիբիս (Մծբին) հայտնի առևտրական կենտրոնի հետ տերիտորիալ մի ամբողջականութուն Մերձավոր Արևելքի այս յերկրամասում: Մի հանգամանք, վոր խիստ հեշտացնում էր առևտրական, փոխանակային հարաբերութեանները: Արտաշատը (հետագայում Դվինը) և Նիսիբիս, այն առևտրական կենտրոններն էյին դառնում, վորտեղ արևելքի և արևմուտքի միջև կատարվող առևտուրն էր կենտրոնանում. այդ վայրերը, վորոնք առաջ ծառայում էյին, գերազանցորեն, վորպես միջնորդ առևտրականների ճանապարհորդության կայաններ, դառնում են այնպիսի վայրեր, վորտեղ այդ առևտրականներն իրենց գործարքներն են կատարում: Յերկար ֆուում են այդ վայրերում և հավանաբար իրենց բնակչությունն են հաստատում: Այս արդեն նախկին համեմատությամբ բոլորովին այլ յերևույթ էր: Ներքին շուկայական հարաբերութեանների զարգացման տեսակետից, վորքան մեզ հայտնի յե, այս կարևոր յերևույթի վրա հարկ յեղած ուշադրութեանը չի դարձվել. հավանաբար, հյուսիսային Միջագետքի հետ ստեղծված այդ սերտ հարաբերութեանների ընթացքում հրեաների և ասորի առևտրականների յերթեկեկութեանը և նրանց Հայաստանում հաստատվելն ավելի մեծ համեմատութեաններ էր ստանում: Վերջապես այն, վոր 387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիոնի միջև մինչև 8-րդ դարի սկիզբը խաղաղութեան յերկար մի ժամանակաշրջան էր տիրում, այս հանգամանքը ստեղծում էր լայն հնարավորութեաններ Մերձավոր Արևելքում առևտրական հարաբերութեանների աշխուժացման:

Հայաստանի հարավում աշխուժանում է, փոխանակային հարաբերութեանները: Այս յերևում է Ioshua սուրբիցի պատմիչի մի վկայութեանից. խոսելով Արշամոշատում գոյութեան ունեցող գեղեցիկ յեկեղեցու 498/9 թ. յերկրաշարժից քանդվելու մասին, հայտնում է, վոր նույն քաղաքում տարվա վորոշ ուր շրջակայքից հավաքվում էյին առևտրի համար, վորը տոնական

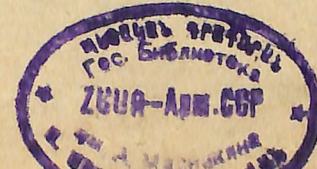
որերի տոնավաճառի բնույթ ունեն, ինչպես այդ տեղի յեր ունենում Փոքր Ասիայի այլ քաղաքներում*):

Անկասկած, Արտաշեսյան դինաստիայի սկզբնավորութեան հիմնվող Արտաշատը քաղաքայնաբար և ստադիալում էր գտնվում մեր թվականութեան առաջին դարում հավանաբար և նրանից առաջ: Սակայն նրա աստիճանական զարգացմանը խոշոր չափով ֆուսում էյին հռոմեական բանակների — 59 և 163 թ. թ. հրկիզումներն ու քանդումները, ինչպես 4-րդ դարի 60-ական թվականներին Շապուհ 2-րդի ավերածութեաններն ու գերեզմանութեանը: Արտաշատին փոխարինող Նոր-Քաղաք — Վաղարշապատը, վորը հնագույն բնակավայրերից էր, 2-րդ դարի վերջերին կոչվում էր նույն դերը կատարելու, ինչպես դեռևս 4-րդ դարի 30-ական թվականներին թագավորական ռեզիդենց դարձող Դվինը փոխարինում էր 5-րդ դարում Արտաշատին: Այս խարհագրական տեսակետից այնքան իրար մոտ գտնվող քաղաքների այս կոմպլեքսը պետք է նկատի ունենալ նույն տնտեսական շրջանի տարբեր պատմական դարաշրջաններում իրար փոխարինող քաղաքայնացող բնակավայրեր: Քաղաքների այս կոմպլեքսը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում գերազանցապես յերկրագործական աստիճանի վրա գտնվող քաղաքներ են: Այս տեսակետից վերին աստիճանի ուշագրավ և հիմնական նշանակութուն ունեցող խնդիր է ֆեոդ. արտադր. հարաբերութեաններում շահագործման յեղանակը, վոր լինելով գերազանցորեն արդյունավաճար ռենտայի ձևով, պահպանել էր և աշխատավաճար ռենտայի ձևը: Արձանագրելով այս կարևոր հանգամանքը, մենք կանգրդառնանք այդ խնդրին մի այլ հատուկ մեխանիզմական ուսումնասիրութեամբ:

Հայ Արշակունիների դինաստիայի շրջանում աստիճանաբար զարգացող և իրար փոխարինող Արտաշատն ու Վաղարշապատը, ինչպես և պատմական Հայաստանի այլ ամրացած ամրութեանները, մեծ չափով ֆուսվում են 4-րդ դարի 60-ական թվականներին Շապուհ 2-րդի արշավանքների ընթացքում: Սակայն 387 թվին Հայաստանի բաժանումից հետո Սասանյան Պարսկաստանի Մերձավոր Արևելքում Անդրկովկասից մինչև Հյուսիսային Միջագետք, իր տիրապետութեան յենթարկած ամբողջական տերիտորիան, Բյուզանդիոնի և Պարսկաստանի միջև կնքված դաշնագրութեան հիման վրա Արտաշատի, ապա Դվինի արևելքի և արևմուտքի առևտրականների հանդիպման վայր լինելու հանգամանքը, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիոնի միջև 387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո, 5-րդ դարում տիրող խաղաղութեանն այն էյական պայմաններն էյին, վորոնք հնարավորութեան էյին ընձեռում Հայաստանի տնտեսական զարգացման: Սրանով է բացատրվում 5-րդ դարի առաջին տասնամյակից սկսած այն կուլտուրական վերելքը, վոր տեսնում ենք հայերին լեզվի և գրականութեան բնագավառում:

Ավանդական պատմագրութեան այն պնդումը, թե 4-րդ դարի 60-ական

*) The chr. of Ioshua the stylite, XXXV, անգլ. թրգմ. W. Wright, Cambridge 1882, էջ 25-26.



Թվականներից սկսած Հայաստանում տնտեսական կյանքի լիակատար քայ-
քայում ե տեղի ունենում, ուժեղ հակասությունն է կազմում 5-րդ դարի
կուլտուրական վերելքի հետ: Անհրաժեշտ է նշել նաև այն, Վոր ավանդա-
կան պատմագրության բուրժուական վերամշակումը Հայաստանի պատմա-
կան պրոցեսի վերելքային դարաշրջանները կապում է հայկական թագա-
վորությունների հետ (Հայ Արշակունիների և Բագրատունիների շրջաննե-
րը): Երկրորդ, ըստ այդ կոնցեպցիայի, հատկապես Մերձավոր Արևելքի պե-
տությունների տիրապետության դարաշրջանները Հայաստանում, նշվում
են անկումային դարաշրջաններ, Վորի վերջին ողակը, ինչպես ասացինք,
կազմում է 11-րդ դարի կեսից մինչև 14-րդ դարը: Ուրույն մոտեցում է
ունեցել այդ պատմագրությունը 14-րդ դարին հաջորդող դարաշրջաններին:

Նշելով հայ Արշակունիների ժամանակաշրջանի պարզաբանման համար
Արտաշատ, Նոր-Քաղաք — Վաղարշապատի, ինչպես և մարդպանական Հա-
յաստանի և նրա հաջորդող արաբական տիրապետության շրջանի համար
Դվինի ունեցած կարևորությունը, կարծում եմ պարզ է միաժամանակ այդ
կոմպլեքսի պեղումների խիստ անհրաժեշտ լինելու հանգամանքը:

Յեթե ահադ. Ն. Յա. Մալի և նրա գործակիցների Ասիում կատարած
պեղումները Հայաստանի պատմության կարևորագույն մի շրջանի գիտական
լուսաբանության հիմքը դրին, ապա Արտաշատ, Նոր-Քաղաք-Վաղարշա-
պատ, Դվին կոմպլեքսի պեղումները մատենագրական վկայություններից
հանած մեր այս յեղրակացությունների վրա կոչված են մեծ լույս սփռելու:

15 հունիսի, 1934 թ.

